

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(18 Μαρτίου 2009)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ISBN: 978-960-98680-1-3

Τὸ σχέδιο μὲ τὴν ἄγκυρα,
παραδοσιακὸ ἔμβλημα τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων,
ἀποτελεῖ προσφορὰ τοῦ ζωγράφου Σαράντη Καραβούζη.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(18 Μαρτίου 2009)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ

2010

Ὁ ἀνὰ χειρὸς τόμος
ἀφιερώνεται στὸν Κώστα Ἀλ. Καραμανλῆ,
πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος,
λόγω τοῦ ἔμπρακτου ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὸ Ἰδρυμα.
(Ὁμόφωνη ἀπόφαση τῶν Δ. Σ. τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου
καὶ τῆς Λέσχης Φιλελευθέρων κατὰ τὴ συνεδρία
τῆς 28^{ης} Μαΐου 2009.)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στόν τόμο αὐτόν συνεχίζεται ἡ παράδοση πού ἔχει ἀπό καιρὸ ἐγκαινιαστεῖ – νὰ ἀποτελεῖ δηλαδή τὸ Ἴδρυμα χῶρο γόνιμου προβληματισμοῦ σχετικοῦ μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του. Ἔτσι, ὁ Γεώργιος Κ. Στεφανάκης ἀναπτύσσει τὸ προσφιλὲς σὲ αὐτόν θέμα τῆς ἐπίδρασης πού ἡ τύχη εἶχε στὴ σταδιοδρομία τοῦ Μεγάλου μας Πολιτικοῦ, ἐνῶ ὁ Γεώργιος Μποζώνης γλαφυρῶς ἀναλύει τοὺς παράγοντες πού καθοριστικῶς συνέβαλαν στὴ ρητορική δεινότητα τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου. Ὁ Φώτης Παπαθανασίου δίνει στὴ βραχύτατη ἀλλὰ ἐναργεῖ ὁμιλία του πλήρη σχεδὸν τὴν εἰκόνα τοῦ γεωπολιτικοῦ ρόλου τῆς δικῆς μας χώρας κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Κ' αἰώνα· καὶ ἐγὼ θέλησα νὰ ἐρμηνεύσω τὸ φαινόμενο «Βενιζέλος» βάσει καὶ τῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα καθόρισαν τὴν πολιτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καί, φυσικά, τῶν Βαλκανίων. Μεγάλο ἐνδιαφέρον, βέβαια, παρουσιάζουν καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἀνακοινώσεις.

Νομίζω ὅμως πὼς πρέπει νὰ ἀκουστεῖ καὶ μιὰ ἄλλη φωνή – φωνή πού ἔρχεται ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδι καὶ λυσιτελῶς συνδέει τὰ παραδείγματα πού κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του προσέφερε ὁ Βενιζέλος μὲ τὰ ζητήματα καὶ προβλήματα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Νά, λοιπόν, τί ἐν προκειμένῳ γράφει Ἰταλὸς ἀπὸ τὴ Σικελία, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του Ἕλληνα:

Σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία λαοὶ διάφοροι, μὲ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς δικῆς μας ἡπείρου, ζητοῦν μὲ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ἐπιμονὴ τὴν εἴσοδό τους στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση, ἐπιβάλλεται ὁ νηφάλιος στοχασμὸς τῆς ὅλης δράσης τοῦ Μεγάλου Κρητικοῦ – καὶ τοῦτο σὲ προοπτικὴ ὅχι ἀπλῶς ἐλληνικὴ μὰ γενικότερα εὐρωπαϊκὴ. Σεβόμαστε, πράγματι, ὅλους τοὺς πέρα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη λαούς· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει τὴν ἀπόρριψη τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας πού ἔχει πιά ἐνσωματωθεῖ στὴ μεγάλη ἱστορικὴ ἐνότητα πού ὀνομάζουμε «Εὐρώπη».

Βλέποντας λοιπόν, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ γωνία, τὰ πράγματα, συνειδητοποιεῖ κανεὶς πόσο φωτεινὸ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο πού διαμόρφωσε ὁ Με-

γάλος Ἕλληνας Πολιτικός, ὅταν, κατὰ τὰ ἔτη 1895-1897 ἡ Κρήτη ξεσηκώθηκε ἐνάντια στὸν τουρκικὸ ζυγὸ. Καὶ βέβαια, ἐξ ἴσου μεγάλη σημασία ἔχει ἡ αποφασιστικὴ μετὰ τὴν ὁποία πάλεψε, ὡς ἀρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων, γιὰ νὰ ἐνώσει μὲ τὴν Ἑλλάδα τὸ νησί ὅπου εἶχε γεννηθεῖ μὴ διστάζοντας νὰ ἔλθει σὲ ἀντίθεση ἀκόμη καὶ μὲ τὴ βούληση τοῦ στέμματος. Νά μία ἀκόμα ἀπόδειξη τῶν διαστάσεων πὺν εἶχε πάρει, μέσα στὴν ψυχὴ του, τὸ ἐθνικὸ συναίσθημα - πὺν βεβαίως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἄσχετο μὲ τὴν ἀδελφικὴ του στάση πρὸς τοὺς σλαβικοὺς λαούς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριότερους συντελεστὲς τῆς Βαλκανικῆς συμμαχίας, χάρις στὴν ὁποία ὑπῆρξε δυνατὴ ἡ ἐποποιΐα τοῦ 1912.

Κατὰ συνέπεια, ὁ Βενιζέλος δὲν ἦταν μόνον ἕνας Ἕλληνας πατριώτης, ἀλλὰ ἕνας μεγάλου διαμετρήματος πολιτικὸς ὁ ὁποῖος, στὰ Βαλκάνια, ἀποφασιστικῶς συνέβαλε στὴ σφυρηλάτηση τῆς συμμαχίας τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν λαῶν, Ἑλλήνων, Σέρβων, Βουλγάρων καὶ Μαυροβούνιων, ἐνάντια στὴν ὀθωμανικὴ παρουσία.

Παραλλήλως, ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Μεγάλου Κρητικοῦ πρέπει νὰ ἀποτελέσει πηγὴ ἐμπνευσης τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Κατὰ τὴν τραγικὴ σύγκρουσή του, πράγματι, μὲ τίς ἀνταρχικὲς ροπὲς τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου Α', ὁ Βενιζέλος ἀνέλαβε ρόλο ὑπερασπιστῆ τῶν συμφερόντων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἐνάντια στὴ συνδεδεμένη μὲ τὸ στέμμα ὀλιγαρχία. Καὶ τὸ παράδειγμά του προσλαμβάνει, εἰδικῶς σήμερα, ἐπικαιρότητα τραγικὴ θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ πεῖ, ἐφόσον τὸ πεπρωμένο τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν φαίνεται νὰ διαμορφώνεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ ὀλιγαρχίες - ὅχι πιὰ ἐστεμμένες ἀλλὰ οἰκονομικές. Ἡ κατὰ τὸ 1935 ἐρήμην θανατικὴ καταδίκη του στὴ χώρα στὴν ὁποία ὁ Βενιζέλος εἶχε ἀφιερῶσει ὁλόκληρη τὴν ὑπαρξή του φέρνει τὴ μοῖρα του πολὺ κοντὰ σὲ ἐκείνη τόσων καὶ τόσων πατριωτῶν τοῦ ἰταλικοῦ *Risorgimento*, κάνοντας, βέβαια, τὴ μορφή του ἰδιαιτέρως ἀγαπητὴ σὲ Ἱταλοὺς ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι δρᾶττονται τῆς ἐνκαιρίας, γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἐγγνωμοσύνη τους πρὸς τὸ ἀθηναϊκὸ Ἰδρυμα πὺν φέρει τὸ ὄνομά του - ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἔργο στοῦ ὁποῖο τὸ Ἰδρυμα αὐτὸ ἔχει ἐπιδοθεῖ καὶ τὸ ὁποῖο παράγει.

José Maria Ingrassia

Δικηγόρος στὸ Trapani

(τὸ Δρέπανον τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων)¹

1. Τὸ ἰταλικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς: *In un momento storico in cui popoli estranei all'Europa per ragioni culturali e territoriali rivendicano, con sempre maggiore insi-*

Ὅφείλει ὁμῶς κανεὶς νὰ ἀναγνώρισει ὅτι οἱ γόνιμες αὐτὲς συζητήσεις καὶ –γιατί ὅχι;– ἰδεολογικὲς ζυμώσεις δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συνεχιστοῦν χωρὶς τὴ χρηγία ποσοῦ ἑκατὸ χιλιάδων εὐρῶ ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο Ἑθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων πρὸς τὸ Ἰδρυμά μας. Ἡ δωρεὰ αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ποὺ ἔγινε πρὸς τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸ δημιουργήθηκε καὶ ἔρχεται νὰ καλύψει κενὰ τὰ ὁποῖα ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἦταν

stenza, l'ingresso nell'Unione Europea, appare opportuna una serena riflessione sul significato dell'azione politica del Grande Cretese, non solo con riferimento alla Grecia ma in una prospettiva europea.

Il rispetto che tributiamo ai popoli extraeuropei non può mai infatti essere disgiunto dalla piena consapevolezza della propria identità nazionale, inserita nel contesto di quella grande realtà storica che chiamiamo Europa.

A tal riguardo risulta particolarmente luminoso l'esempio dato dal grande statista Greco negli anni 1895-1897, all'epoca dell'insurrezione dell'isola di Creta contro il dominio turco.

Non minore importanza va attribuita alla sua ferma volontà di battersi, quale capo del Partito Liberale, per l'unione della sua isola natale alla Grecia, anche contro la volontà della corona, a riprova di quanto fosse grande il suo sentimento d'identità nazionale, non disgiunto da una attitudine fraterna verso i popoli slavi che lo portò ad essere tra i più attivi promotori della Lega balcanica nell'epopea del 1912.

Veniselos dunque non fu solamente un patriota greco ma uno statista che, nei Balcani, contribuì a creare l'unione dei popoli europei e cristiani di Grecia, Serbia, Bulgaria e Montenegro contro la presenza ottomana. Anche la politica interna perseguita dal Grande Cretese deve essere fonte d'ispirazione per i popoli europei.

Nel suo tragico scontro con le tendenze autoritarie di Costantino I, Veniselos assunse infatti il ruolo di difensore degli interessi della Nazione contro l'oligarchia legata alla corona ed il suo esempio continua ad essere di tragica attualità oggi che il destino dei popoli europei appare sempre più condizionato da oligarchie, non più coronate ma finanziarie.

La sua condanna a morte in contumacia nel 1935, comminata in un paese al quale Veniselos aveva dedicato la sua intera esistenza, accomuna tragicamente il destino dello statista Greco a quello di tanti patrioti del Risorgimento italiano e rende pertanto la sua figura particolarmente cara agli studiosi Italiani, che esprimono profonda gratitudine per l'opera svolta dall'Istituto a lui dedicato in Atene ed in particolare dal suo direttore, il professore Dimitris Michalopoulos.

*José Maria Ingrassia
Avvocato a Trapani
(la città Drepanon degli antichi Greci)*

αίσθητά. Είναι γνωστό, επιπλέον, ότι προκλήθηκε από τόν ίδιο τόν τότε πρωθυπουργό, κ. Κώστα Άλ. Καραμανλή, στόν όποιο, ως ειγός, εκφράζονται εύχαριστίες θερμές.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ
Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

ΔΟΚΙΜΙΟ ΠΕΡΙ ΤΥΧΗΣ
(ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ο ΑΓΑΠΗΜΕΝΟΣ ΤΗΣ)

*Στήν σκιά τοῦ Πατέρα μου,
Κωνσταντίνου Στεφανάκη*

α'. Μία από τις ελάχιστες βεβαιότητες στον άβέβαιο κόσμο που ζούμε είναι η κυριαρχία του απρόβλεπτου, δηλαδή της τύχης. Λάθος¹ σημαίνει: Διάψευση πρόβλεψης. Τύχη² (σημαίνει): 'Επέλευση του απρόβλεπτου. 'Ο θνητός σφάλλεται. Έτσι (πάντως), μετά κάθε άστοχία, η Τύχη οδηγεί τις εξελίξεις.

β'. 'Αποτελεί δίδαγμα της εμπειρικής πραγματικότητας ότι όσοι τολμούν αξιάνουν τις πιθανότητες επιτυχίας. Έντεθεν και η αρχαία επισήμανση ...«... σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει ...»... 'Απαιτεῖται ἐν τούτοις προσοχή: Πρόκειται ἐδῶ ἀπλῶς γιὰ αὐξηση πιθανοτήτων. Όχι –βέβαια– γιὰ μεταβολή του πυρήνα του ζητήματος, τῆς παντοδυναμίας δηλαδή, τῆς τύχης. Ἀλλωστε: Ἡ τόλμη ἀναμέτρησης πρὸς τὸν κίνδυνο ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἰδιοσυγκρασίας, δῶρο –ἄρα– τῆς μοίρας.

γ'. Ἡ ἐλληνικὴ σκέψη ἤδη ἀπὸ τὰ μυθικὰ χρόνια διέκρινε τὴν μεγαλειώδη ἐπιβολὴ τοῦ φαινομένου τῆς τύχης στ' ἀνθρώπινα. Κατὰ τὸν Ὅμηρο εἶναι μία τῶν Νηρηίδων. Κατὰ τὸν Ἡσίοδο (Θεογονία) θυγατέρα τοῦ Ὀκεανοῦ καὶ τῆς Τηθύος. Κατὰ Πίνδαρο ἦταν μία τῶν Μοιρῶν μερίζονα ἔχουσα ἰσχὺ τῶν ἀδελφῶν της ὡς θεὰ τοῦ πεπρωμένου.

'Απεικονίσθη ὡς κρατοῦσα πηδάλιο, σύμβολο τῆς κατεύθυνσης τὴν ὁποία ἡ ἴδια –τύχη– δίδει σὲ κάθε ἄνθρωπο. Ἀκόμη –ὡς θεὰ εὐμετάβλητης φύσης– ἀπεικονίσθη (καὶ) μετὰ τροχοῦ ἢ σφαίρας ὅπως καὶ πετρῶνων, συμβόλων, δηλαδή, ἀστάθειας. Ἀπροεξόφλητη, γάρ, ἡ διάρκεια τῆς τύχης. Ἐπίφοβη, διαρκῶς, ἡ μεταλλαγὴ της σὲ ἀτυχία.

Ὡς θεὰ πολιοῦχος λατρεύθηκε σὲ πλεῖστες πόλεις. Μάλιστα δὲ –πάντως– σέ: Κόρινθο, Σικυώνα, Ἄργος, Ἑρμιόνη, Φαράς, Μεσσήνη, Ἡλίδα, Μεγαλόπολη καὶ Θήβας. Εἶναι ὑπογραμμιστέο ὅτι στὰς Ἀθήνας ἡ κυριαρχία τοῦ

1. Ὑπὸ τὴν εὐρύτατη ἔννοια τῆς ἀστοχίας ἐπιλογῆς ἀγαθοῦ πάσης φύσης ἢ καὶ ἀνθρώπου: συζύγου, συνεργάτη, φίλου κ.ο.κ.

2. Τύχη-Ἀτυχία: δύο ὅψεις τοῦ ἰδίου νομίσματος.

ὀρθολογισμοῦ στὴν ἀνάδειξη τῶν ἐκεῖ θεσμῶν, συνέπλεε ἁρμονικὰ μὲ τὴν ἐπίσημη ἑναρξὴ κάθε δημόσιας ἢ ἰδιωτικῆς ὑπόθεσης ὑπὸ τὴν εὐχή ... «...ἀγαθὴ τύχη ...»...

Τὸ «Τυχαῖον» στὴν Ἀλεξάνδρεια φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ περικαλλέστερος ναὸς ἐκ τῶν ἀφιερωμένων στὴν τύχη. Ἀγάλματα αὐτῆς ὅπως καὶ ἀπεικονίσεις τῆς, ἐξαίρετης τέχνης, ἀποδίδονται ἄφθονα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἡ «Τύχη τῶν Μεγάρων» τοῦ Πραξιτέλους, ἡ «Ἀγαθὴ Τύχη τῶν Ἀθηνῶν» ὁμοίως τοῦ Πραξιτέλους, ἡ «Τύχη» τοῦ Ἀπελλοῦ. Ἀκόμη καὶ τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμά τῆς, τὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς σὲ ναὸ πρὸς τιμὴν τῆς, ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἀνεγείρει κοντὰ στὸ –τότε– παναθηναϊκὸ στάδιο. Οἱ ἀπεικονίσεις, ἐξ ἄλλου, τῆς τύχης καλύπτουν οὐσιαστικὰ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Μὲ πυργωτὸ διάδημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς (ποὺ παριστᾷ τὰ τεῖχη τῆς πόλης) συμβολίζεται ἡ εὐτυχὴς κατάληξη τῶν δημοσίων ὑποθέσεων. Μὲ τὸν Πλοῦτο στὴν ἀγκυλιὰ –ὡς μητέρα ἢ τροφὸς αὐτοῦ– συμβολίζεται ἡ ἐπιθυμητὴ ἀφθονία τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὅπως καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν ἰσχὺς. Μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀπεικόνιση τοῦ «Ἐρωτος πτερωτοῦ» συμβολίζεται ἡ ἐπιρροή τῆς τύχης ἐπὶ τῶν αἰσθηματικῶν δεσμῶν πέρα (καὶ) ἀπὸ τὴν ὁμορφιά, ποὺ καὶ ἡ τελευταία εἶναι δῶρο τῆς τύχης.

δ'. Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Τύχης γνωρίζει τὴν κορύφωσή της κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἐπιγόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου. Δεσπόζει, γενικώτερα, σ' ὅλη τὴν Ἀνατολή. Τὴν Ἑλληνίδα θεὰ ταύτισαν οἱ Ρωμαῖοι πρὸς τὴν δική τους «Fortuna». Καὶ ἐπιρρεπεῖς, οἱ τελευταῖοι, στὴν προσωποποίηση ἀφηρημένων ἐννοιῶν ἐκόσμησαν τὴν ἐπικράτειά τους μὲ πλεῖστα καὶ παντοῖα ἀγάλματα τῆς θεᾶς. Ἐντεῦθεν ἡ κλασσικὴ περὶ τῆς τύχης ἐλληνικὴ ἀντίληψη κατέστη καὶ πνευματικὸ κτῆμα τῆς Εὐρώπης.³

ε'. Ἡ Τύχη ἀναμετρήθηκε μὲ τὸν κομμουνισμό. Ἐτσι ἐπῆλθε, ἀμέσως, ρῆγμα στὴν μονολιθικότητα τοῦ δόγματός του. Ὅρίζει, αὐτό, ὅτι νομοτέλεια ἀδήριτη διέπει τὴν ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν φαινομένων. Ἡ διαδοχὴ τῆς ἡμέρας ἀπὸ τὴν νύκτα, ἡ περιστροφή τῆς γῆς περὶ τὸν ἥλιο, ἡ ἐξέλιξη τῶν ὀργανικῶν εἰδῶν, καθορίζονται ἀπὸ νόμους ἀντικειμενικοὺς –καὶ ἀδιακύμαντους (πάντως)– ἐν τέλει. Ταυτόσημη (κατὰ τὸ δόγμα) καὶ ἡ πορεία τῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν. Ἡ διαδοχὴ τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, κατὰ λόγο διαφοροποίησης τῆς οἰκονομικῆς βάσης, ἡ πάλιν τῶν τάξεων, οἱ ἐπα-

3. Ἀντὶ πολλῶν, Ἀλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβῆ, *Λεξικὸν Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας* (Ἀθήνα, 1888), σ. 1412 ἐπ. καὶ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τόμος εἰκοστὸς τρίτος (Ἀθήνα: Πυρσός, 1933), σ. 551.

ναστάσεις –μέσα στις ανταγωνιστικές κοινωνίες– αποτελούν (όλα αυτά) ἀναπόδραστη συνέπεια τῆς νομοτέλειας ἢ ὁποῖα ἐξαντλεῖται στήν ἀνάδειξη **ἀταξικῆς κοινωνίας** καί συνιστᾷ τήν οὐσία τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου.⁴ Καί, βέβαια, ὑπό τέτοια ἀμιγῶς μηχανιστική ἀντίληψη τῆς ἐξέλιξης (φυσικῆς καί κοινωνικῆς) παρεμβολή ἀπροόπτου (δηλ. τύχης) δέν νοεῖται. "Ὅλα –ἐκεῖ– εἶναι (θεωρητικῶς) κανονισμένα.⁵

"Ὅμως, αὐτομάτως, ἔγινε σαφές (καί) ὅτι σέ πείσμα τῆς οἰασθήποτε θεωρητικῆς ὀρθοδοξίας τὸ ἀπρόοπτο ἐξακολουθοῦσε νὰ σφραγίζει τὴν ἐξέλιξιν. Ἀπροσδόκητες κλιματολογικὲς μεταβολὲς ἐπέφεραν –ἀνέκαθεν– καί συνέχισαν (βεβαίως) νὰ ἐπιφέρουν ἐκτεταμένους γεωργικὲς καί κατ' ἐπέκταση οἰκονομικὲς καταστροφές. Ἀπροβλέπτως ἐξακολουθοῦσαν νὰ γεννιοῦνται, ἀνὰ τὴν οἰκουμένην, παιδιὰ προνομιοῦχα καί μειονεκτικά. Ἀδιερεύνητῇ ᾗταν καί εἶναι, διαρκῶς καί παγίως, ἡ ἐκβίαση τῆς κλήρωσης οἰουδήποτε λαχείου, ὅπουδήποτε τῆς γῆς.

Τὸ δόγμα ἀναγκάσθηκε νὰ ὑπεκφύγει. Σὲ πρώτη φάση ὑποστηρίχθηκε ὅτι ... «... παντοῦ ὅπου τὸ συμπτωματικὸ φαίνεται πὼς παίξει ἐπιφανειακὰ κάποιο ρόλο στὸ βάθος διέπεται πάντοτε ἀπὸ ἐσωτερικοὺς νόμους, ἀφανεῖς, πὺν δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ τοὺς ἀνακαλύψουμε ...»...⁶ Ἡ ἀμηχανία ἀναδεικνύεται ἐκδηλῇ. Ἡ ἀπάντηση ἀναβάλλεται ἀορίστως, μέχρις ὅτου –δηλαδή– «ἀνακαλυφθοῦν» οἱ «ἀφανεῖς νόμοι». Στὴν πραγματικότητα τὸ δόγμα στερεῖται ἀπάντησης. Προσπαθεῖ νὰ καλύψει τὴν ἔνδειά του (!).

Σ' ἐπόμενη φάση ἐπιχειρήθηκε διαφορετικὴ προσέγγισιν. Κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς τύχη ὅχι τὸ «ἀπρόοπτο», ἀλλὰ τὸ «ἀνεξήγητο». Ὑποστηρίχθηκε, δηλαδή, πὼς ὅ,τι νοεῖται ὡς τυχαῖο εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον λογικῶς ἐξηγεῖται. Ἡ ἀνθρώπινη ἱκανότης, ὅμως, εἶναι πεπερασμένη, ἡ προβλεπτικότητά της ἀτελής, κατ' ἀποτέλεσμα, τύχη δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ ... «... ἀγνωσμένη νομοτέλεια ...»... Ἐτσι δὲ καί ὅτι ...«... ἡ ἀγνοία τοῦ αἰτίου ἐδημιούργησε τὴν δοξασίαν περὶ τυχαίου καί ἡ δοξασία (αὐτὴ) μετέβαλε τὴν τύχην εἰς αἶτιον ...»...⁷ Ἐπιγραμματικά: Αἰτιοποιήθηκε ἡ τύχη γιὰ ὅ,τι ὀφείλεται στὴν ἀνεπαρκῆ προβλεπτικότητά τοῦ ἀνθρώπου.

4. Δηλαδή τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐργαλείου ἔρευνας ἀλλὰ καί θεωρητικῆς βάσης τοῦ Μαρξισμού. Γιὰ τὴν εἰδικότερη φύσιν του, κατωτέρω σὲ σημείωση (8).

5. Βλ. «Μ. Ρόζενταλ – Π. Γιούντιν», *Φιλοσοφικὸ Λεξικὸ* (Ἀθήνα: Κ. Ἀναγνωστίδης, 1963), σ. 28.

6. *Αὐτόθι*, ὅπου καί ἡ παράθεση –αὐτολεξεῖ– τῆς περικοπῆς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἑνγκελς «Λούντβιχ Φόουερπαχ καί τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς κλασσικῆς φιλοσοφίας».

7. Τὴν ἀποψη ἐκθέτει σὲ φιλογολικῶς ἄρτιο κείμενό του ὁ Θεοφύλακτος Παπακων-

“Αν, όμως, έστω και λίγο, βασανίσει κανείς τόν συλλογισμό, αποκαλύπτει άτεχνη πολυπλοκοποίηση τοῦ άπλοῦ και υποβιβασμό τῆς οὐσίας τοῦ ζητήματος σέ μάχη όνοματολογίας (σημειολογίας). Έξηγοῦμαι: Ὡς τύχη όρίζεται αποκλειστικῶς τὸ άπρόβλεπτο ὑπὸ τὴν δεδομένη –φύσει– ανθρώπινη άτέλεια. Ἡ έννοια αὐτοῦ τοῦ φαινομένου έρευνάται. Καί ὑπ’ αὐτὴ τὴν θεώρηση καθίσταται άμέσως προφανές ὅτι ἡ ὅποια λογική άνάλυση αὐτοῦ ποὺ συνέβη, ακολουθεῖ τὸ συμβάν. Ἀποτελεῖ (έξ όρισμοῦ) ὕστερο γεγονός, ασύνδετο – έτσι– πρὸς τὴν πρόβλεψη (καί πρόληψη) τοῦ συμβάντος. Ἀκόμη ἡ μετονομασία, καθ’έαυτήν, τοῦ «άπρόβλεπτου» σέ «άνεξήγητο» ὑποδηλώνει –ά-πλῶς– άλλαγή τοῦ άντικειμένου τῆς έρευνας. **Τίποτε περισσότερο.** Καί πάντως δέν άλλοιώνει τὴν έννοια τοῦ φαινομένου τῆς «τύχης» (!).⁸ Ὅπως και νά

σταντίνου στήν «Έγκυκλοπαίδεια» ποὺ μνημονεύεται άνωτέρω στήν σημείωση 3. Τότε (1933) ὁ συγγραφεὺς ἦταν κομμουνιστής

8. Οἱ άνω έπιστημάνσεις δίνουν λαβή και γιὰ τὴν άνάδειξη κεφαλαιώδους άδυναμίας τοῦ κομμουνισμοῦ, ὡς πρὸς τὸν έαυτό του, άλλά και ὡς πρὸς τὴν βιούμενη πραγματικότητα. Θεωρητική βάση τοῦ κομμουνισμοῦ άλλά και έργαλειό έρευνας τῶν φαινομένων (κυρίως τῶν κοινωνικῶν) εἶναι –ὅπως έπιστημαίνεται και στὸ κείμενο– ὁ λεγόμενος διαλεκτικός ὕλισμός. Έξεταστέον, λοιπόν, τί ακριβῶς εἶναι αὐτὸ τὸ θεώρημα συνάμα και έργαλειό. Τὸ πρῶτο συνθετικό του –ἡ διαλεκτική– εἶναι προϊόν τῆς έλληνικῆς σκέψης και ἔχει σαφῶς γνωστὴ έννοια. Θυμίζω: Ἡ διαλεκτική εἶναι μέθοδος έρευνας κατ’ άντιλογίαν (με διάλογο). Ἡ πρώτη άφηρημένη (θεωρητική) σύλληψή της αποδίδεται στὸν Ζήνωνα τὸν Έλεάτη. Ὁ Σωκράτης διὰ τῆς «μαιευτικῆς μεθόδου» εκμαιεύων τὴν άπόκριση προήγαγε τὴν διαλεκτική. Ὁ Πλάτων τὴν θεώρησε ὡς άριστο έργαλειό. Τὴν ταύτισε πρὸς τὴν λογική. Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὑποβάθμισε σέ μέθοδο άπλῶς πιθανολογικοῦ άποτελέσματος. Στούς νεώτερους χρόνους κατ’ έξοχήν σχηματοποίησε τὴν μέθοδο ὁ Hegel στὸν γνωστὸ τύπο: Δράση – Ἀντίδραση – Σύνθεση (ένεστώσα πραγματικότης). Εἶναι, άρα, σαφές ὅτι ἡ διαλεκτική εἶναι μέθοδος συναγωγῆς έννοιῶν έξ άλλήλων, ὄργανο φιλοσοφικῆς άπόδειξης. Γίνεται, κατὰ τοῦτο, αντιστοίχως σαφές και ὁ ὑπὸ έρευνα μαρξιστικός ὅρος. Μένει, όμως, τὸ δεύτερο συνθετικό. Εκείνο, δηλαδή, τοῦ «ὕλισμοῦ». Αὐτὸ τὸ συνθετικό αὐτομάτως διακρίνεται άπὸ τὴν έννοια τοῦ ιδεαλισμοῦ. Ἀπ’ εκεί και πέρα ὅμως οὐδαμοῦ κατὰ τρόπο σαφῆ δίδεται –θετικῶς– (με όρισμό) τὸ περιεχόμενο τοῦ «ὕλισμοῦ». (Βλ. προχείρως «Διαλεκτική και Ἀντίφαση», έγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαροῦς-Μπριτάννικα, τόμ. 20 [Ἀθήνα: Πάπυρος, 1996], σ. 295.) Ἀλλά ἡ κυρίως άδυναμία δέν άνάγεται –βεβαίως– στήν όρολογία. Ἐπαγγελία τοῦ «Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ», τοῦ κομμουνισμοῦ δηλαδή, ὑπῆρξε ἡ διὰ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ (ὅ,τι και ἂν τὸ θεώρημα σημαίνει) λύση τῶν κοινωνικῶν αντιθέσεων (ἢ και συγκρούσεων) με τὴν άποκατάσταση τῶν πραγμάτων σέ πάγια άρμονία στήν ἄνευ τάξεων κοινωνία. Καί ἰδοὺ τὸ μέγα άναπάντητο έρώτημα: Αὐτονοήτως ἡ τελειότητα δέν εἶναι τοῦ παρόντος κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος φύσει άτελής διαρκῶς εξέλισσεται και πάντα μένει στάδιο περαιτέρω βελτίωσης. Ἄν

τὴν ὀνομάσουμε τὴν τύχη εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι. **Εἶναι τὸ ἀνθρωπίνως ἀναπάντεχο** (καλὸ ἢ κακόν).

Πλέον –δίκην επιλόγου– ἀρκεῖ ἡ σκέψη ὅτι: Σήμερα οὐδεὶς μπορεῖ νὰ προβλέψει, οὔτε ν' ἀποτρέψει πρόσκρουση στὸν πλανήτη μας τεράστιου ἀστεροειδοῦς ποὺ θὰ συντρίψει –κατὰ κυριολεξία– τὴν ἐπὶ γῆς ζωὴ. 'Επὶ τέλους τέτοιες συγκρούσεις ἔχουν συμβεῖ στὸ παρελθόν. 'Αποκοπὲν τμῆμα τῆς γῆς, συνεπιεῖ σύγκρουσης –φαίνεται– ὅτι εἶναι ἡ σελήνη. 'Απὸ ἄλλη τέτοια σύγκρουση –ὅχι ἀκραΐας ἔντασης– φαίνεται πὼς χάθηκαν οἱ δεινόσαυροι. 'Αλλ' ἀκόμη ἡ βιούμενη σήμερα πραγματικότητα συνίσταται σ' ἐκτεταμένη διασπορὰ πυρηνικῶν ὅπλων, ἀκόμη καὶ πρὸς χώρες τρομοκρατικῶν διαθέσεων. 'Υπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια συμβιώνουμε (καὶ) μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ πυρηνικοῦ ὁλοκαυτώματος.

Θεῖα χάριτι, ἐπομένως, καὶ κατὰ τύχη, διαλεγόμεθα περὶ τῆς τελευταίας.

ἄλλως εἶχε τὸ ζήτημα, ἡ τελείωση θὰ ἦταν καὶ τέρμα. Τελείωση –δηλαδή– τῆς ἐξελικτικῆς (καὶ βελτιωτικῆς) πορείας. 'Αλλ' αὐτὸ εἶναι ἄτοπο, ἀφοῦ ἐξ ὀρίσμοῦ δεχόμεθα (ἀξίωμα) ὅτι ἡ τελειότης δὲν εἶναι τοῦ κόσμου αὐτοῦ. 'Υπ' αὐτὰ τὰ δεδομένα μένει –θεωρητικῶς– μετέωρη καὶ ἡ πορεία τοῦ κομμουνισμοῦ. 'Ο διαλεκτικὸς ὕλισμός ἐξαντλεῖται στὴν ἀταξικὴ κοινωνία. 'Εκεῖ ὅμως δὲν ἐξαντλεῖται ἡ ζωὴ. Δὲν σταματᾷ ἡ ἐξέλιξη.

'Επιβάλλονται, συναφῶς, δύο ἐπισημάνσεις: α) 'Η ἄρνηση τῆς ἀξίας τοῦ Karl Marx, ὡς σημιαντικοῦ πολιτικοῦ φιλοσόφου, θὰ ἦταν λάθος. ("Ὅπως καὶ πρόσφατα ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν Jacques Attali, *Une brève histoire de l'avenir* [Παρίσι: Fayard, 2006], σ. 272.) 'Ο Marx εἶχε –μὲ τὴν δυνατὴ του σκέψη– ἤδη τὸ 1848 συλλάβει τὴν δυναμικὴ τῶν τότε μὴ εἰσέτι διαμορφωμένων δυνάμεων τῆς ἐργατικῆς τάξης ὅπως καὶ τῆς κοινωνίας τῶν ἀστῶν, διέκρινε δέ, ἡ διορατικότητά του, καθοριστικῆς κοινωνικῆς σημασίας δυνάμεις πρὶν αὐτὰς ὑπάρξουν. 'Εν τούτοις ἡ προσπάθεια δημιουργίας τῆς μοναδικῆς (καὶ πλήρους) θεωρίας ποὺ θὰ ἔδινε καὶ τὴν ἀναντίλεκτη (καὶ ὀρθή) ἀπάντηση στὰ αἰτήματα τῆς ζωῆς τὸν ὀδήγησε σὲ ἀπολυτοποίηση τῶν κοινωνικῶν (καὶ φυσικῶν) φαινομένων, ἔτσι καὶ σὲ προεξόφληση τοῦ μέλλοντος, μὲ παραγνώριση τοῦ ἀπρόοπτου (τύχης). Τελικῶς ἡ ρυθμιστικὴ δύναμη τῆς πραγματικότητος γκρέμισε τὸ θεώρημα, ὅπως καὶ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ποὺ ἀπέρρευσε ἐξ αὐτοῦ. Εἶναι, ὅμως, ἐντυπωσιακὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ κομμουνισμὸς εἶχε ἐξαντλήσει τὰ ὅρια τῆς ἀντοχῆς του, ἔνα, μόλις, βῆμα πρὶν τὴν τελικὴ κατάρρευση ἔδινε, διὰ τοῦ Gorbatchev, ἀγῶνα ὀπισθοφυλακῆς. Πράγματι, ὁ διακληφθεὶς, ὡς ἡγέτης τῆς Σοβ. 'Ενώσης –ὁ τελευταῖος– διὰ τοῦ ἔργου του *Perestroika* (Παρίσι: Flammarion, 1987) διαδηλώνει τὴν πίστη του στὶς ἀρχές τοῦ «Λενινισμοῦ-Μαρξισμοῦ» ὡς πηγῆς ἀνεξάντλητης ἐμπνευσης (σ. 29 ἐπ.). 'Η μάταιη προσπάθειά του, ἄλλωστε, ἀπέβλεπε ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἀνανέωση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος βάσει (ὅμως) τῶν ἀρχῶν τοῦ κομμουνισμοῦ. Τὴν δημοσιοποίηση τῆς προσπάθειας αὐτῆς –ὁ Gorbatchev– ἐπιχείρησε μὲ τὸ ὡς ἄνω βιβλίό του.

ζ'. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἀπρόοπτου ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, παραστατικά, ἀποδίδεται, ἤδη, ἀπὸ τὸν Πλούταρχο: ...«... οὐ μόνον ἀρχὴν ἀνδρῶν δείκνυσιν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἀνῆρ ...»... Πράγματι, κάθε φορά ὁ κορυφαῖος τῆς ἐποχῆς του καθαίρει τὴν «ἀρχήν». Λύει, δηλαδή, τὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του, καθιστᾷ –ἐκ τῶν πραγμάτων– οὐραγούς τοὺς ἐπιγόνους. Ἀντιστρόφως: **Γιὰ νὰ γίνει κανεὶς κορυφαῖος πρέπει, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, νὰ ἐκκρεμοῦν καὶ μέγιστα ζητήματα πρὸς λύση.**

ζ'. Τόλμησε ὁ Βενιζέλος πολλά. Καὶ εἶχε, φαίνεται, συνείδηση τῆς σημασίας τῆς τύχης. «Ὅμως ὡς θεληματικός, κατ' ἐξοχήν, ἄνθρωπος ἔδρασε ὅπως ἀκριβῶς αὐτὸς ἱστορεῖ, στὸν ἴδιον αὐτοῦ ἐπιτάφιο. Οὐδέποτε ὑπῆρξε μοιρολάτρης⁹ ...«... δὲν ἐπερίμενε ἀπὸ τὴν μοῖραν νὰ ἴδῃ τὴν χώραν του προηγμένην, ἀλλὰ ἔθεσε στὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς ὅλο τὸ πῦρ τὸ ὅποῖον εἶχε μέσα του ...»... **Μαχόταν**, δηλαδή, μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις γιὰ ὅτιδήποτε πίστευε ἄξιο, **μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ μοῖρα δὲν θὰ τοῦ εἶναι πολέμια.** Καὶ αὐτὴ σχεδὸν παγίως τοῦ χαμογέλασε ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ ἴδιου ἀλλὰ καὶ –κυρίως μάλιστα– τῆς Ἑλλάδας.

η'. Ανακαλοῦνται –σικιαγραφικὰ– στὴν μνήμη (θ' ἕως καὶ κε') κρίσιμες στιγμές τῆς θωελώδους (καὶ δημιουργικῆς) περιόδου 1912-1935. Τέλος, ἀνακεφαλαιωτικὰ (ιζ') συνοψίζεται ἡ συμβολὴ τῆς τύχης στὴν διαμόρφωση τοῦ θρόνου ποὺ ὑπῆρξε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος.

θ'. Μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ συντάγματος τοῦ 1911 (ἀναθεώρηση ἐκείνου τοῦ 1864) ὁ Βενιζέλος προκήρυξε ἐκλογές. Εἶχε διὰ τοῦ ἔργου του ἐπιβληθεῖ. Ὁ νέος καταστατικὸς χάρτης, ἡ ὁργάνωση τοῦ κράτους, ἡ ἀνόρθωση τῆς δικα-

9. Ὁ Βενιζέλος ἀποτελεῖ περίπτωση μᾶλλον μοναδικὴ ἀνθρώπου ἔχοντος ἀπαγγεῖλει τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ ἐπιτάφιο χαιρετισμό. Πράγματι κατὰ τὴν συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῆς 28^{ης} Ἀπριλίου 1932 ὁ Ἄλ. Παπαναστασίου ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀκολουθούμενη οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἦταν ἀπότοκος τῆς μοιρολατρείας τοῦ Βενιζέλου. Ἐπὶ τῷ ἀκούσματι –ὁ Πρωθυπουργός– σηκώθηκε καὶ ἀπαντῶν στὸν Παπαναστασίου ἐτόνισε: «Ἀγαπητοὶ φίλοι, ὁ προκείμενος νεκρὸς ἦτο ἓνας ἀληθινὸς ἄνδρας, μὲ μεγάλο θάρρος, μὲ αὐτοπεποίθησιν καὶ δι' αὐτὸν καὶ διὰ τὸν λαὸν τὸν ὅποιον ἐκλήθη νὰ κυβερνήσῃ. Ἴσως ἔκαμε πολλὰ σφάλματα, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τοῦ ἀπέλειψε τὸ θάρρος, ποτὲ δὲν ὑπῆρξε μοιρολάτρης, διότι δὲν ἐπερίμενε ποτὲ ἀπὸ τὴν μοῖραν νὰ ἴδῃ τὴν χώραν προηγμένην, ἀλλὰ ἔθεσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς ὅλον τὸ πῦρ τὸ ὅποιον εἶχε μέσα του, κάθε δυνάμιν ψυχικὴν καὶ σωματικὴν ...»... (Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλὰς μετὰ τὸν Δεῦτο Πόλεμον*, τόμ. Β' [Ἰκαρος, 1955], σ. 132.)

Καὶ πράγματι, ὁ Παπαναστασίου καὶ τὸν ἐνεκρολόγησε καὶ τὸν προαναγγελλθέντα αὐτὸν ἐπιτάφιο ἀπήγγειλε.

στικῆς μας λειτουργίας, εἶχαν, τότε, θέσει ἐδραῖες βάσεις γιὰ τὸν ἀστικό ἐκσυγχρονισμό τῆς χώρας.¹⁰ Οἱ Ἕλληνες τοῦ ἦσαν εὐγνώμονες. Οἱ παλαιοὶ πολιτικοί, οἱ δράσαντες μέχρι τοῦ 1910, εἶχαν –τότε– ἐξουθενωθεῖ. Ἡ ἀναμέτρηση διεξήχθη τὴν 11^η Μαρτίου 1912. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἀνεπανάληπτο στὴν ἱστορία τοῦ Ἔθνους. Τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων κατέκτησε ἔδρες 150 ἐπὶ συνόλου 181 ἐκείνης τῆς Ἐθνοσυνέλευσης.¹¹ Καὶ ὁ Βενιζέλος εἶχε ἡλικία μόλις 48 ἐτῶν (γεν. 1864) (!!!). Ἡ πρώτη σκέψη οἰοῦντοτε πολιτικοῦ θὰ ἦταν ἡ ἀνάπαυση. Ἀλλωστε ἐπὶ κεκτημένων δαφνῶν –μάλιστα δὲ στὴν προκειμένη περίπτωση– κεκτημένων, κυριολεκτικῶς, μὲ ἰδρώτα καὶ αἷμα. Αἱματηροὶ –πράγματι– ὑπῆρξαν οἱ ἀγῶνες κατὰ τῶν Τούρκων, κατὰ τοῦ Πρίγκηπος-Ἀρμοστοῦ, κατὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Θερίσου. Σκληρὴ καὶ πολιτικὰ ἐπικίνδυνη ὑπῆρξε ἡ ἀπόφαση ἐκκαθάρισης τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1909. Ἐν τούτοις ὅ,τι ὁ καθ' ἓνας θὰ σκεπτόταν εἶναι – ἀκριβῶς – ὅ,τι δὲν ἀπασχόλησε τὸν Βενιζέλο. Γνωρίζει ὅτι μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἔχει διαμορφωθεῖ κοινὴ βούληση ἐκδίωξης τῶν Ὀθωμανῶν ἀπὸ τὸν Βαλκανικὸ χῶρο.¹² Διαισθάνεται πὼς ὠριμάζει ἡ στιγμή γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Τῆς ἀποκατάστασης, δηλαδή, τῆς ἐθνικῆς μας κυριαρχίας σὲ τμήματα τῆς ἄλλοτε Βυζαντινῆς μας Αὐτοκρατορίας, μάλιστα δέ, εἰ δυνατόν (καὶ) ἀσιατικά. Ἀλλὰ οἱ ἤδη συνασπισμένοι μᾶς ἀποκρούουν. Ἡ ἡττα τοῦ 1897 ἔχει δυσφημήσει τὶς ἔνοπλες δυνάμεις μας. Ὁ Βενιζέλος πιστεύει στὴν διαίσθησή του. Ἀγωνίζεται προβάλλοντας τὴν ἀξία τοῦ ναυτικοῦ μας. Ὑπογραμμίζει πὼς χωρὶς ναυτικὸ οἱ ἐμπόλεμοι κατὰ τῆς Πύλης μαχητὲς θὰ εἶναι ἐκτεθειμένοι σὲ θαλάσσιες ἀποστολὲς ἀφθονον

10. Μέγα ἔργο τοῦ Βενιζέλου ὑπῆρξε καὶ ὁ ἀστικός ἐκσυγχρονισμός. Ὡς ἐπιδίωξη ἐγκαινιάσθηκε ἀπὸ τὸν (ἀνεπίτρεπτα παραγκωνισμένο) Ἀλέξανδρο Κουμουνοῦρο. Τὸν ἀνέπτυξε ἀποφασιστικά ὁ Χαρίλαος Τρικούπης. Οἱ, πρὸς τοῦτο, νόμοι «Βενιζέλου» 146/14 (ἀθέμιτος ἀνταγωνισμός), 551/14 (ἐργατικά), 181/14 (ἐπιμελητήρια), 2190/20 (ΑΕ), 2112/20 (ἐργατικά), 5325 (συν/κή), 5960/33 (ἐπιταγή) ἰσχύουν –τινὲς καὶ ἀναλλοίωτοι– μέχρι σήμερα. Τὸ ἔργο τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ αὐτοῦ ὁλοκλήρωσε ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς ἀναβαθμίζοντας τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ χώρα Βαλκάνια σὲ τοιαύτη τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης.

11. Βλ. Ἀλκιβιάδης Προβατᾶ, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα, 1980) σ. 391 καὶ Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. 3^{ος} (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1966), σ. 140.

12. Πρόκειται περὶ τοῦ κατ' εὐφημισμὸν λεγομένου «Βαλκανικοῦ Συμφώνου», περὶ οὗ –ἀντὶ πολλῶν– ἴδετε Γεωργίου Παπούλια, «Ὁ Βενιζέλος καὶ τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο τοῦ 1912», *Ἀνακαινώσεις ἡμερίδος* (16 Μαρτίου 2005) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Β' (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2005), σ. 34 ἐπ.

ἐνισχύσεων. Κατὰ συνέπεια ὅτι τὸ ἐλληνικὸ ναυτικὸ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ἀνακόψει τὴν προεξοφλούμενη αὐτὴ προσπάθεια. Ταυτόχρονα πιέζει διπλωματικῶς βοηθούμενος, ἰδιαίτέρως, καὶ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Β', Τσάρο τῆς Ρωσίας, στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν ἐλληνικὴ βασιλικὴ οἰκογένεια, συγγενικά καὶ φιλικά. Τελικῶς τὴν 29^η Μαΐου 1912, πέντε, δηλαδή, μῆνες πρὸ τῆς ἔκρηξης τοῦ πολέμου πετυχαίνει περιορισμένη ἀμυντικὴ συμφωνία μὲ τὴν Βουλγαρία. Χωρὶς πρόβλεψη –πάντως– διανομῆς ἐδαφῶν, ἀρκοῦμενος στὸ πραγματικὸ γεγονὸς τῆς «**εὐκταίας στρατιωτικῆς κατοχῆς**». Νεώτερη συμφωνία μὲ τὴν Βουλγαρία, ἐλάχιστες ἡμέρες πρὸ τῆς σύρραξης, εἶναι ἄνευ σημασίας. Ἦδη τὸ κρίσιμο: Κατὰ τὴν 1^η Οκτωβρίου 1912, τέσσερις ἡμέρες πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ Βενιζέλος ἐνημερώνει τὴν Βουλὴ ἐπὶ τῶν γενομένων, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν διαγραφομένων προοπτικῶν. Ἡ συγκίνησις τῶν περισσοτέρων ἔντονη. Ἡ ἀτμόσφαιρα συγκλονιστικὴ. Βουλευτὲς κατατάσσονται στὸν στρατό. Ὁ Ἀλεξ. Παπαναστασίου στρατεύεται ὡς ἐθελοντής. Ὁ παλαιὸς πολιτικὸς κόσμος –ἔντονα (καὶ τότε) ἀντιβενιζελικὸς– δὲν μετέχει τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ὁ Γεώργιος Θεοτόκης, ἄλλοτε πρωθυπουργός, ἔντιμος ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τῶν παλαιῶν δυνάμεων, ἐνοῦται καὶ αὐτὸς στὴν πολεμικὴ προσπάθεια τοῦ Ἔθνους, ὅχι ὅμως μὲ θερμὴ. Μετέχει μ' ἐπιφυλάξεις. Εἶναι ἡ περικοπὴ τοῦ Γ. Βεντήρη χαρακτηριστικὴ:¹³ ... «... Ἦρξισεν μὲ τὰς λέξεις: “Εἰς ὃ σημεῖον περιέστησαν τὰ πράγματα ...”. Ἰδιαίτέρως ὁμιλῶν ὁ Θεοτόκης ὑπῆρξε σαφέστερος: “Οὐδέποτε, εἶπε, θὰ συνεμάχουν ἐγὼ μὲ τοὺς Βουλγάρους”. Ἀργότερα συναντηθεὶς μετὰ τοῦ συμπολίτου αὐτοῦ Κ. Ζαβιτσιάνου, προέδρου τῆς Βουλῆς, συνεπλήρωσεν οὕτω τὴν σκέψιν του: “Ποτὲ δὲν θὰ ἔκαμνα συμμαχίαν μὲ τοὺς Βουλγάρους χωρὶς συνθήκην διανομῆς”. Ὁ Ζαβιτσιάνος ἀπήντησε: “**Τὸ πιστεύω ἀπὸ σᾶς, κύριε πρόεδρε. Ἀλλ' ὁ Βενιζέλος τὴν ἔκαμε καὶ δι' αὐτὸ εἶναι Βενιζέλος**”...».

Ἡ ἀποφασιστικότητα –ἀσφαλῶς– καὶ ἡ τύχη τοῦ Βενιζέλου κατέστησαν –μόλις τότε– βιώσιμο τὸ κράτος τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου (1913), οἶονεῖ καταστατικὸν χάρτη τῆς Βαλκανικῆς, ἡ Ἑλλὰς σχεδὸν διπλασιάσθηκε κατ' ἔκτασιν καὶ πληθυσμό. Ἐδαφικῶς τὰ 64.786 τετρ. χιλιομ. ἔγιναν 108.600. Ὁ πληθυσμὸς ἀπὸ 2.666.000 ἀυξήθηκε σὲ 4.718.221. **Μέσα σὲ λίγους μῆνες ἀποκτήσαμε τὴν κρίσιμη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μας μάζα.**¹⁴

13. Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920*, τόμ. πρῶτος (Ἀθήνα: Πυρσός, 1931), σ. 107.

14. Γ. Παπούλια, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 40.

Ἡ αἵσια πολεμικὴ ἔκβαση, ὅπως εἶναι φυσικό, ἔφερε (καί) τὸ ἄστρο τοῦ Βενιζέλου –στὸν ἑλληνικὸ οὐρανὸ– ψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο οἰουδὴποτε ἄλλου ἡγέτη, ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κράτους τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

ι'. Σὲ διάστημα λίγων μηνῶν, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914, ἀρχίζει ὁ μεγάλος εὐρωπαϊκὸς πόλεμος πού, τελικῶς, ἐξελίχθηκε σὲ παγκόσμιο. **Ἦταν μοῖρα τοῦ Βενιζέλου νὰ δρᾷ μέσα στὶς μεγάλες ἀνακατατάξεις τοῦ καιροῦ του.** Ἡ πολιτικὴ του, τότε, ἐξ ἀντικειμένου, ἐναρμονίσθηκε πρὸς τὴν βαθιὰ ἐσωτερικὴ μεταβολὴ πού ἤδη ἐσημειοῦτο στὴν ὑφὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, μάλιστα δὲ ἔναντι τῶν ἐκεῖ μὴ Τούρκων. Ἡ μέχρι τότε πολυεθνικὴ καὶ πολυπολιτισμικὴ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία εἶχε ἀρχίσει νὰ μεταβάλλεται σὲ ἐθνικὸ τουρκικὸ κράτος. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν μετασχηματισμὸ ὁλοκλήρωσε ὁ Kemal. Μάλιστα ἡ νίκη του κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ὁ ἐκτουρκισμὸς καὶ ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ κράτους ὁδήγησαν στὴν πρόσκτηση τοῦ προσωνύμου Atatürk πού σημαίνει Πατέρας τῶν Τούρκων.¹⁵

Πρὶν ὁ τουρκικὸς ἐθνικισμὸς χαρακτηρίσει τὸ κράτος τῶν Ὀθωμανῶν, οἱ Τούρκοι ἀποτελοῦσαν τὴν δεσπόζουσα δύναμη στὴν ἡγεσία τοῦ Σουλτανάτου καὶ τοῦ Χαλιφάτου, ἀφοῦ ἔτσι ἤλεγχαν καὶ τὴν διοίκηση καὶ τὴν πίστη. Παράλληλα, ὅμως, στὰ πλαίσια τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχαν τὴν θέση τους (ὡς πολῖτες τῆς) καὶ οἱ Λεβαντίνοι, Ἀρμένιοι, Ἑλληνες, Ἑβραῖοι, Κοῦρδοι κ.ἄ. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτοὶ οἱ μὴ Τούρκοι ὑπῆκοοι κατὰ τὴν διαδρομὴ τῶν ἐτῶν συνέβη νὰ ἀσκήσουν καὶ σπουδαῖα καθήκοντα στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, τὸν στρατό, τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν οἰκονομία γενικώτερα.¹⁶ Ἦδη ὅμως, ὁ μετασχηματισμὸς τῆς Αὐτοκρατορίας σὲ **τουρκικὸ (ἐθνικὸ) κράτος**, ἀνέδειξε –πλέον– τὴν ὑπαρξὴ τῶν λοιπῶν (τῶν μὴ Τούρκων) αὐτοθρόως σὲ μειοψηφίες, μάλιστα δὲ καὶ ἐχθρικὲς στὰ μάτια τῶν ἐθνικιστῶν.¹⁷ Ἡ ἀρχὴ ἔγινε –de facto– μὲ τὸ κίνημα τῶν Νεοτούρκων τὸ 1908. Ἐπιβάλλεται δ' ἐδῶ

15. Βλ. ἀντὶ πολλῶν Δημήτρη Μιχαλόπουλου, Διευθυντοῦ τοῦ Ἰδρύματος, «Nutuk: Ἡ Μικρασιατικὴ Περιπέτεια ὅπως τὴν ἔζησε ὁ Κεμάλ Ἀτατούρκ», *Ἀνακρινώσεις ἡμερίδος* (17 Μαρτίου 2008) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου, 2008), σ. 91 ἐπ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπισημαίνουμένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα θέση τοῦ Κεμάλ ...«... Ἡ Τουρκία στοὺς Τούρκους ...»... σ. 102. Ἐπίσης καὶ ἡ σύνοψη τοῦ συγγραφέα περαιτέρω στὴν σ. 104 ὅτι ὁ Κεμάλ εἶχε ἀναγκάσει τὴν **Μικρὰ Ἀσία σὲ οἰοῦναι φυσικὴ κοιτίδα τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ**.

16. Γιὰ τὴν νομικὴ θέση αὐτὴν τῶν μὴ Τούρκων υπηκόων τῆς Αὐτοκρατορίας ἀντὶ πολλῶν Χαρίκ. Γ. *Δημακοπούλου*, *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος* (Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2008), σ. 6 ἐπ.

17. *Αὐτόθι*, σ. 7.

ή εξέως διευκρίνιση: Ἡ ἐξέγερση αὐτὴ κατὰ τῆς ἀπολυταρχίας τοῦ Σουλτάνου Ἀβδουλ Χαμίτ ὁργανώθηκε ὑπὸ τὸ σύνθημα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας, μὲ τὴν καθιέρωση πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν ἰσότιμα σ' ὅλους τοὺς ὑπηκόους, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ θρησκείας. Ἐν ὄψει αὐτῶν τῶν ἐξαγγελιῶν κηρύχθηκε ἡ λήξη καὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα. Κρίθηκε, δηλαδή, ὅτι ἡ προεξοφλούμενη πραγματοποίηση τῶν μεταρρυθμίσεων ἀνάλωνε καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦ Ἀγώνα. Ἰσότιμοι θὰ ἦσαν τοῦ λοιποῦ ὅλοι οἱ ὑπῆκοι τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἰσα καὶ ἀπαραβίαστα θὰ ἦταν τὰ δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν γειτόνων τους, Βουλγάρων κ.λπ. ἔναντι τῆς Πύλης, ὅπως καὶ μεταξὺ τους.

Ὁ ἐνθουσιασμός ἦταν γενικός. Οἱ θιασῶτες τῆς θεωρίας τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς πίστεψαν ὅτι ὑπὸ συνθήκες γενικῆς ἰσονομίας, οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπιβαλλόντουσαν ἐσωτερικῶς καὶ θὰ μετασχημάτιζαν τὸ ὀθωμανικὸ κράτος σὲ ἐλληνικόν. Κατ' ἐπανάληψη, δηλαδή, αὐτοῦ ποὺ συνέβη μὲ τὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἀπὸ τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτεύουσάς της στὸ Βυζάντιο, τὸν Μάιο τοῦ 330 μ.Χ. Ὑπῆρξαν, πάντως, καὶ ἐπιφυλακτικοί. Εἶναι, ἐδῶ μάλιστα, χαρακτηριστικὲς οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ ὀξυνούστατου **Πατριάρχου Ἰωακείμ Γ'**.¹⁸ Ὁ Πατριάρχης ὑποδεχόμενος στὸ Φανάρι ἐνθουσιῶντες Ἀθηναίους ποὺ σ' ἐκδήλωση τῆς χαρᾶς τους εἶχαν ἐκδράμει ἐορταστικῶς στὴν Πόλη, φέρεται ὑπογραμμίσας ὅτι ...«... *Εἶναι ἀδικαιολόγητος ὁ ἐνθουσιασμός τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν Τουρκίᾳ πολιτικὴν μεταβολήν. Ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς ἔζησε καὶ ἠνδρώθη μὲ τοὺς Παλαιστούρκους, ἐνῶ μὲ τοὺς Νεοτούρκους θὰ δοκιμασθῇ σκληρῶς ...*»... Ὁ Πατριάρχης εἶχε, πράγματι, δίκαιο. Ἀνερχόμενοι στὴν ἐξουσία οἱ Νεότουρκοι ἐπελήφθησαν τῆς ἐθνικιστικῆς πολιτικῆς τὴν ὁποία ὀλοκλήρωσε ὁ Κεμάλ. Ὁ τελευταῖος διαδοχικὰ κατέλυσε τὸ Σουλτανάτο τὸ 1922 καὶ τὸ Χαλιφάτο τὸ 1924. Στὴν θέση τους δὲ ἱδρύσε ἀμιγῶς ἐθνικὸ (ἐκκοσμιευμένο) λαϊκὸ τουρκικὸ κράτος ὡς –κατ' ἐπίφαση– δημοκρατία (καὶ πάντως δημοκρατία τύπου Μέσης Ἀνατολῆς).

Ὁ ἐκτουρκισμός, ὅπως ἤδη ἐξηγήθηκε, εἶχε ἅψ' ἐαυτοῦ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάδειξη μειονοτήτων. Οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοί, ὡς ἔτι ἀπομακρυσμένοι (καὶ) λόγω θρησκευματος, κατέστησαν ὁ ἄμεσος στόχος.¹⁹ Ἀρμένιοι καὶ Ἕλληνες κλήθηκαν νὰ καταβάλουν, τότε, τὸ βαρύτερο τίμημα. Ἡ βάρβαρη ἐξόντωση ἄνω τῶν 250.000 Ἑλλήνων τοῦ Πόντου, ὅπως καὶ ἐνὸς ἑκατομμυ-

18. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμ. 3^{ος}, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 53.

19. Χαρικλείας Γ. Δημακοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7.

ρίου πεντακοσίων χιλιάδων (1.500.000) Ἀρμενίων μάλιστα δὲ καὶ **μέχρι τοῦ 1918** δὲν ἀμφισβητεῖται. Ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ τὴν 21^η Φεβρουαρίου 1994 ὁμοφώνως ἀνακήρυξε τὴν 19^η Μαΐου ἐκάστου ἔτους ὡς ἡμέρα Μνήμης γιὰ τὴν γενοκτονία τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐνῶ ἐπίσης μὲ ὅμοια ἀπόφαση τοῦ Κοινοβουλίου μας τῆς 25^{ης} Ἀπριλίου 1996 ἔχει ἀναγνωρισθεῖ καὶ ἡ γενοκτονία τῶν Ἀρμενίων.

Ὑπὸ τὰ ἄνω δεδομένα καθίστατο καὶ ἐντεῦθεν ἐπιβεβλημένη ἡ κάθοδος τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴν μικρασιατικὴ γῆ. Ἡ σφαγὴ τῶν χριστιανικῶν, μάλιστα δὲ καὶ τῶν ἐλληνικῶν, πληθυσμῶν εἶχε ἀρχίσει ὑπὸ τὴν δυναμικὴ τῆς ἐπιδιώξεως ἐθνικοῦ –πλέον– τουρκικοῦ κράτους. Ἡ γενίκευση τῆς ἐξολόθρευσης ἀποτελοῦσε ἀπτή προοπτικὴ. Ἡ **σημερινὴ πραγματικότης τῆς σωβινιστικῆς Τουρκίας ἀποτελεῖ ἀνάγλυψη ἐπιβεβαίωσις.** "Οχι οἱ χριστιανοί, ἀλλ'οὔτε οἱ Κοῦρδοι εἶναι, ἤδη, ἀνεκτοί.

Ἄρα –ἐξ ἀντικειμένου– ἡ στρατιωτικὴ μας τότε ἐκεῖ ἐπέμβαση, δὲν θεράπευε μόνον στόχους ἀλυτρωτικούς (μεγαλοϊδεατικούς). Ὑπηρετοῦσε καὶ ἀνάγκη ἄμεση σωστικὴ τῶν ἐκεῖ ὁμοεθνῶν καὶ ὁμοθρήσκων μας.

Προβάλλεται, συναφῶς, κατὰ Βενιζέλου καὶ ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ διατηρήσει τὴν Σμύρνη καὶ τὴν γύρω αὐτῆς περιοχὴ μέσα σὲ συμπαγὲς ἐχθρικό περιβάλλον τουρκικοῦ πληθυσμοῦ μάλιστα καὶ διαρκῶς αὐξανόμενου. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἐὰν δὲν εἶναι ἀμείλικτα ἐμπαθής, συνεπῶς καὶ ἄκριτη, θεμελιώνεται –πάντως– σὲ ἐλλιπῆ γνώση τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ. Πράγματι, ὁ Βενιζέλος, μὲ τὸ περίφημο ἀπὸ 22^{ας} Σεπτεμβρίου 1920 τηλεγράφημά του πρὸς Lloyd George θέτει ὡς ἀμέσους στόχους τῆς –τότε– **κοινῆς Ἀγγλοελληνικῆς πολιτικῆς**: i) Χωριστὸ κράτος γιὰ Κωνσταντινούπολη καὶ Στενά. ii) Ἰδρυση κράτους τοῦ Πόντου. iii) Συνεργασία αὐτοῦ μετ' Ἀρμενίας καὶ Γεωργίας πρὸς ἀνάδειξη φραγμοῦ ... «...**κατὰ τοῦ Ἰσλαμισμού** καὶ ἐνδεχομένως κατὰ τοῦ **ρωσικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ** ...»... (Κείμενο τηλεγραφήματος –μεταφρασμένο ἀπὸ Β. Μόστρα– σὲ Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Σειρὰ Β': Σύνγχρονος Ἑλλάδος, τόμ. 1^{ος}. «Παράρτημα Κειμένων» ἀριθμ. 2, σ. 403. [«Πάπυρος» 1978].)

Ἐπομένως ὑπῆρχε πλήρης γεωπολιτικὸς σχεδιασμός γιὰ τὴν ἀσφαλῆ –ἐκεῖ τότε– ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ. **Ἀλλ' ἡ μεγαλόπνοη θεώρηση ὑπέκυψε στὴν μοῖρα.** Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου τὴν 1^η Νοεμβρίου 1920 πλειοψήφησαν σὲ ἔδρες, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ σὲ ψήφους (!), (ὅπως τὸ ζήτημα ἐπεξηγεῖται στὴν σημ. 25 ἐν συνεχείᾳ).²⁰ Ἀτυχῶς δὲ οἱ ἀντίπαλοι

20. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Βενιζέλος προσέφυγε στὶς ἐκλογὰς τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου

αὐτοὶ προσπάθῃσαν ν' ἀσκήσουν πολιτικὴ Βενιζέλου χωρὶς –ὅμως– τὸν ἐμπνευστὴ τῆς. Καὶ ἔτσι ἐπῆλθαν οἱ συνέπειες τῆς γνωστῆς καταστροφῆς.

ια'. Σημειώθηκε ἤδη ὅτι κατὰ τὴν κήρυξιν τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ὁ Βενιζέλος, ὡς πρωθυπουργός, ἀπολάμβανε τῆς πλήρους ἐμπιστοσύνης τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ κοινοβουλίου. Εἶχε καὶ τὴν ὁμόθυμην ἐμπιστοσύνην τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Ἐν τούτοις προσέκοψε, κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς πολιτικῆς του, σὲ ἄκρως ἐκθεσμη ἐπιθυμία τοῦ Κωνσταντίνου νὰ ὀρίξει τοὺς ἐξωτερικοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ κράτους. Γρήγορα ἐπῆλθε σύγκρουσις. Ὁ Βενιζέλος ὁδηγήθηκε σὲ παραίτηση δύο φορές. Ἀντιστοίχως δύο φορές νίκησε σὲ βουλευτικὰς ἐκλογὰς ὑπερασπιζόμενος τὴν πολιτικὴν του καὶ – ἀσφαλῶς – ἀντιμαχόμενος τὴν κωνσταντινικὴ αὐθαιρεσία.

Ὁ Βασιλεὺς ἐπέμεινε στὴν ἐκθεσμη ἀσκηση πολιτικῆς. Ἔτσι ὁ Βενιζέλος –μὴ ἔχων ἄλλη ἐπιλογὴ– τόλμησε. Καὶ τὰ «χαράγματα» τῆς 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1916,²¹ ἐγκατέλειπε τὴν πρωτεύουσα γιὰ νὰ ἰδρῦσει δεύτερη Ἑλλάδα στὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐκείθεν νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολιτικὴν του.

Τὸ τόλμημα ἀποτέλεσε ἄλμα στὸ κενό.²² Ἀπρόοπτη, ὅμως, ἐξέλιξεν τῶν πραγμάτων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αἰτίων ἐξωγενῶν, κειμένων –δηλαδή– ἐκτὸς σφαίρας ἐπιρροῆς Βενιζέλου, ἐπέφερε τὴν δικαίωσιν τοῦ ἐγχειρήματος. Ἔτσι

ἐπιδιώκοντας νὰ τίς χάσει. Ἔτσι καὶ νὰ ἀπαλλαγεῖ τοῦ «Μικρασιατικοῦ Βάρους». Πρόκειται περὶ συκοφαντικοῦ μύθου. Μὲ τὴν ἀνάδειξιν τῆς «Ἑλλάδας τῶν δύο Ἠπείρων καὶ τῶν πέντε Θάλασσῶν» εἶχε κάθε λόγον νὰ πιστεύει ὅτι οἱ ἐκλογὰς θὰ ἀπέβαιναν ὑπὲρ αὐτοῦ, μάλιστα δέ, σὲ βαθμὸν θριάμβου. Ὅλα τὰ προγνωστικὰ ἦσαν ὑπὲρ αὐτοῦ. Φαίνεται, ἄλλωστε, ὅτι διεκρίθη καὶ στὴν πλειοψηφίᾳ τῶν ἐκλογέων (βλ. σημ. 25). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔπραξε τὸ πᾶν γιὰ νὰ κερδίσει τίς ἐκλογὰς ἐκεῖνες. Τροποποίησε, ἀκόμη, τὸν ἐκλογικὸν νόμον, ὥστε νὰ ψηφίσει καὶ ὁ «ἐν ἐκστρατείᾳ στρατός». Ἐπὶ πλέον νὰ μετᾷ τῶν ἐκλογῶν καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Θράκης. Αὐτὸ παρ' ὅτι ἡ προσάρτησις τῆς περιοχῆς αὐτῆς δὲν εἶχε ἤδη συντελεσθεῖ ἀπὸ σκοπιᾶς διεθνoῦς δικαίου. (βλ. καὶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, «Οἱ ἐκλογὰς τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920», *Τὰ Νέα – Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*, [Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καὶ ἡ Ἐποχὴ του], ἔκδ. 2005, σ. 225 ἐπ.)

21. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Γ. Βεντῆρη, *ἐνθ' ἀνωτ.*, τόμ. πρῶτος, σ. 208.

22. βλ. καὶ Γ. Κ. Στεφανᾶκη, «Ὁ Βενιζέλος καὶ τὸ Κράτος τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἀνακρινώσεις ἡμερίδος (16 Μαρτίου 2006) γιὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου* (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2007), σ. 35 ἐπ. Ἐκτίθεται ἐκεῖ χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ Βενιζέλος, λαμβάνοντας τὴν ἀπόφασίν του αὐτή, ὑπὸ τίς τότε ἀνθρωπίνως δυνατὰς σταθμίσεις ...«... **πρέπει** νὰ ἦταν **προικισμένος** καὶ μὲ **ικανότητα προορητική**, ὑπερακοντίζουσα τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας ...»...

ἡ Ἑλλάς –νικήτρια μεταξὺ τῶν νικητῶν– παρακάθησε στὶς μεταπολεμικὲς διαπραγματεύσεις τῆς εἰρήνης.

Λήγοντος τοῦ 1916 τὸ κράτος τῆς Θεσσαλονίκης παρ’ ὀλίγο νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ διάλυση: i) Δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναγνωρισθεῖ ἐκ μέρους τῶν ἐμπολέμων ὡς κράτος. ii) Ἄρα στὴν ἐλπιζόμενη –τότε– νικητήρια διάσκεψη δὲν θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ μετᾶσχει. Θέση νομιμοποιούνταν νὰ ἔχουν ἐκεῖ μόνο τὰ κράτη. iii) Δὲν νομιμοποιούνταν –κατ’ οὐδὲν– σὲ ἀναγκαστικὴ στρατολογία ἐπὶ τῶν ὅποιων κατεχόμενων ἐδαφῶν. iv) Δὲν διέθετε ἐπαρκεῖς οἰκονομικοὺς πόρους. Τὸ μέλλον διεγράφετο ἐρεβῶδες. Καὶ ὅμως μεταβολὴ τῶν συνθηκῶν σωστικὴ ἐπῆλθε ταχύτατα καὶ κατὰ τρόπον ἐκπληκτικόν. Ἦτοι: Ὁ Κωνσταντῖνος, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ κράτους (λόγῳ τῆς –τυπικῆς πάντως– οὐδετερότητάς μας) διατηροῦσε εἰσέτι ἐπικοινωνία μὲ τὶς χῶρες τῆς Entente. Ἀκόμη, προσπαθοῦσε καὶ νὰ τὶς ἐξευμενίζει γιὰ τὴν φιλογερμανικὴ ροπὴ του, ὥστε νὰ μὴ στερηθεῖ τοῦ θρόνου σὲ περίπτωση νίκης τους. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐπιδιώξεων αὐτῶν δέχθηκε κατ’ Ὀκτώβριο 1916 τὸν Γάλλο βουλευτὴ Παῦλο Bénazet, ὡς ἀπεσταλμένο τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἀριστείδη Briand, συντηρητικοῦ πολιτικοῦ μὴ ἐπιδιώκοντος τὴν ἔκπτωση τοῦ Ἑλληνικῆς Βασιλείας. Ἡ συνάντηση πραγματοποιήθηκε. Οὐδεὶς τὸ ἀρνεῖται. Ὅ,τι εἶναι κρίσιμο ἔγκειται ὅχι, κυρίως, στὸ ὅτι μεταξὺ τους ἐπῆλθε διαφωνία καὶ ρήξη, ἀλλὰ στὸ ὅτι –ὑπὸ τὴν κατάστασιν αὐτὴν– οἱ ἐλληνικὲς βασιλικὲς δυνάμεις ἤλθαν σὲ αἵματηρὴ ρήξη πρὸς ἐκεῖνες τῆς Entente (!!!). Συγκεκριμένα ὁ Bénazet κατὰ Νοέμβριο 1916 ἔστειλε τὸν ναύαρχο Fournet νὰ παραλάβει ἐλληνικὸ ὅπλισμά ποῦ –κατὰ Bénazet– ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ὑποσχεθεῖ στὴν Entente. Ὁ Κωνσταντῖνος ὅχι μόνον ἀρνήθηκε τὴν συμφωνία ἀλλ’ –ἀκόμη περισσότερο– μὲ ἐλληνικὲς δυνάμεις προσέβαλε ἐκεῖνες τοῦ Fournet. Δηλαδή τὶς δυνάμεις τῶν χωρῶν, τὶς κυβερνήσεις τῶν ὁποίων ὁ Κωνσταντῖνος προσπαθοῦσε νὰ ἐξευμενίζει διαβουλεύμενος μὲ τὸν Bénazet (!). Τὸ ἐπείσώδιο ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους του. Ἡ Entente θεώρησε τὸν Κωνσταντῖνο ἀνέντιμο καὶ ἀπροκάλυπτο ἐχθρὸ τῆς. Ἀντιστοίχως ἀναγνώρισε διεθνῶς ὡς κράτος ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Βενιζέλος ἄρχισε νὰ κερδίζει τὸ παιγνίδι. Ἀμέσως –ἀπὸ Θεσσαλονίκης– κήρυξε τὸν Κωνσταντῖνο ἔκπτωτο. **Ὅχι** ὅμως τὴν **δυναστεία**. Ἀλλ’ ἀκόμη, κατὰ Μάρτιο τοῦ 1917 ὁ Νικόλαος Β’ τῆς Ρωσίας, ἐξάδελφος καὶ ἀταλάντευτος ὑπερασπιστὴς τοῦ Κωνσταντίνου, ἐξαναγκάσθηκε σὲ παραίτηση ἀπὸ τὸν θρόνον του. Τὸν αὐτὸ μῆνα ἀνετράπη καὶ ὁ –συντηρητικὸς– ἀντίθετος πρὸς τὴν ἔκπτωση τοῦ Κωνσταντίνου, Briand. Μάλιστα στὴν θέσιν του ἀνεδείχθη ὁ Ἀλέξανδρος Ribot, ἄνθρωπος τῆς ἀριστερᾶς, ἐπιδιώκων τὴν ριζικὴ καὶ ταχεῖα ἐκκαθάριση τῆς κατάστασης. Ἔτσι, χωρὶς ἀνάμειξη τοῦ Βενιζέλου (κυριολεκτικῶς ἐρή-

μην του) ένα-ένα τὰ ἐρείσματα τοῦ Κωνσταντίνου κατέρρευσαν. "Όταν λοιπὸν τὴν 29^η Μαΐου 1917 ὁ Κάρολος Αὐγούστος Jonnart, ὡς Ὑπάτος Ἀρμοστής τῶν συμμάχων, ζητοῦσε μὲ τηλεσίγραφο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὴν παραίτησή του, οὐδὲν πλέον ἔρεισμα τοῦ εἶχε ἀπομείνει. Καὶ ἀναγκάσθηκε –τότε– ἀποκλειστικῶς συνεπεία τῶν κατὰ συρροή λαθῶν του νὰ ἐγκαταλείψει τὴν χώρα ἔστω καὶ χωρὶς ὑποβολὴ τυπικῆς παραίτησης. Καὶ ἰδοὺ τὸ ἐπιμύθιον: Ὁ Jonnart ἔδρασε μὲ ὑπερβολικὴ σπουδὴ καὶ χωρὶς ἐξουσία, ὅπως φαίνεται. Ἐξουσία, δηλαδὴ, γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ τηλεσιγράφου δὲν προκύπτει ὅτι τοῦ εἶχε χορηγηθεῖ ἀπὸ τὶς παρ' αὐτοῦ ἐκπροσωπούμενες δυνάμεις.²³ Ἦταν καὶ τοῦ Jonnart ἡ σπουδὴ στοιχεῖο τῆς τύχης τοῦ Βενιζέλου (!). Ὁμοίως –βέβαια– καὶ τῆς Ἑλλάδας πού ἔτσι, μόνον, ἀνεδείχθη νικητρία δυνάμεις τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.²⁴

ιβ'. Τὸ ἐπίσημο ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ὑπῆρξε

23. Βλ. καὶ Χαρικλείας Γ. Δημακοπούλου, «Ἡ Κατάργησης τοῦ "καθεστῶτος προστασίας" τῆς Ἑλλάδος», Ἀνακοινώσεις ἡμερίδος (17 Μαρτίου 2008), ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

24. Εἶχε τότε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ βασιλικούς κύκλους –ιδίως δημοσιογραφικούς– ὅτι ὁ Jonnart συμπεριφέρθηκε ὡς κατακτητὴς καὶ παραβίασε τὴν ἐθνικὴ μας κυριαρχία. Τὸ ζήτημα δὲν ἔχει ἔτσι. Μὲ τὴν σύμβαση τοῦ Λονδίνου τῆς 7^{ης} Μαΐου 1832 οἱ δυνάμεις Βρεταννία, Γαλλία καὶ Ρωσία ἐγγυήθηκαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδας τὴν ὁποία καὶ ἀνέδειξαν σὲ ἀνεξάρτητο Βασίλειο. Αὐτὸ τὸ συμβατικὸ κείμενο τῆς «ἐγγύησης» θεωρεῖται, κυρίως, ὅτι ἀναδεικνύει τὶς ἄνω δυνάμεις σὲ προστάτιδες τῆς χώρας μας. Γιὰ τὴν ἀπὸ διεθνoῦς δημοσίου δικαίου δογματικὴ ἐξέταση τοῦ ζητήματος ἀντὶ πολλῶν **Χαρ. Δημακοπούλου**, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 67 ἐπ. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ διεθνολόγου Ν. Πολίτη ἡ κατάλυση τῆς γαλλικῆς μοναρχίας τῶν Βουρβόνων τὸ 1830, ἀλλὰ καὶ τὸ πανευρωπαϊκὸ κίνημα ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας τοῦ 1848 ἐπέφεραν («μεταβολὴ πραγμάτων») καὶ ἐσάρωσαν τὶς –ὅπου τῆς Εὐρώπης– ρυθμίσεις προστασίας, ὅπως καὶ τὴν ὑπὸ συζήτησιν, ἀναφορικὰ πρὸς τὴν χώρα μας.

Ἡ ἄποψη Πολίτη (Γ. Βεντήρη, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Β' [Ἀθήνα: Πυρσός, 1931], σ. 145) εἶναι μεμονωμένη καὶ ἄκρως ἰδεαλιστικὴ (αισθηματολογικὴ). Ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ παρόμοιο διεθνὲς καθεστῶς προστασίας βάσει τῶν συνθηκῶν Ζυρίχης καὶ Λονδίνου τοῦ 1960 στηρίχθηκε ἡ ἐπέμβαση τῶν Τούρκων στὴν Κύπρο τὸ **1974**. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ μεταβληθεῖσα σὲ κατοχὴ διατηρεῖται εἰσέτι. Διατηρεῖται, δηλαδὴ, ἐπὶ τριάντα πέντε χρόνια. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ πρακτικὸς, πάντα, Βενιζέλος στὴν σχέσιν νομικῆς ἐξάρτησης τῆς χώρας μας πρὸς τὶς δυνάμεις Βρεταννίας καὶ Γαλλίας ἔθεσε, ρητῶς, τέρμα, διὰ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν τῆς 28^{ης} Ἰουλίου 1920. Ἡ Ρωσία δὲν ὑπέγραψε. Εἶχε ἤδη ἐπιβληθεῖ ὁ κομμουνισμός. Ἡ ἀντεπίθεση, ὅμως, τῶν Λευκῶν (καὶ τῶν συμμάχων τους) εἶχε τότε καταστήσει τὴν χώρα πεδίο τεράστιας σύρραξης. Ὁ Jonnart ἄσκησε, ἄρα, καθήκοντα Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ πρὶν τὸ καθεστῶς προστασίας-ἐξάρτησης καταλυθεῖ.

για τον Βενιζέλο πανωλεθρία. Ὑποψήφιος βουλευτῆς σὲ πλειάδα περιφερειῶν, ἀπέτυχε παντοῦ. Ὁ συνασπισμὸς τῶν ἀντιβενιζελικῶν εἶχε ἐπιτύχει πλειοψηφία ἐδρῶν χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ὡς πρὸς τὴν πλειοψηφία τῶν ἐκλογέων – ὅπως ἤδη σημειώθηκε.²⁵ Ἐγκατέλειψε, τότε, ὁ Βενιζέλος τὴν Ἑλλάδα. Ἔθεσε ἐαυτὸν –ἐξ ἀρχῆς– στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἐθνους, κατὰ τὴν κρίση τῆς ἐκάστοτε κυβέρνησης, ἐν τῷ μεταξὺ δὲ ἰδιώτῃ, ἀσχολούμενος, ἐκείνη τὴν περίοδο (καὶ) μὲ τὸ ἔργο τῆς μετάφρασης τῶν «Ἱστοριῶν τοῦ Θουκυδίδου». Ἐπισήμως ὁ Βενιζέλος προσφερόταν νὰ ἐξυπηρετεῖ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα κατὰ τὶς διεθνεῖς τους σχέσεις. Χωρὶς, δηλαδή, ἀνάμειξή του στὰ ἐσωτερικά μας πράγματα. Καὶ τέτοιες ὑπηρεσίες προσέφερε σημαντικές. Κατ' ἐξοχὴν ἡ συμμετοχή του στὴν διάσκεψη τῆς Λωζάννης, κατὰ τὰ (καὶ) ἐν συνεχείᾳ. Ἐπίσης ὅμως καὶ ἡ ἐκπροσώπηση τῆς χώρας στὴν Κ.τ.Ε. γιὰ τὴν ἀκύρωση τοῦ πρωτοκόλλου «Πολίτη-Καλφῶφ».

Στὴν πραγματικότητα ὁ Βενιζέλος εἶχε διαρκῆ ἀνάμειξη σὲ ὅλα τὰ ζητήματα (ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ). Ἡ πολιτικὴ εἶναι **πάθος** ποῦ –**σπανίως**– ἐγκαταλείπει τὸν «**πάσχοντα**» **πρὸ τοῦ τάφου**. Καὶ ὁ Βενιζέλος ἦταν φύση βαθύτατα πολιτικῆ.

Μετὰ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφή, κατὰ Σεπτέμβριο τοῦ 1922, ἐξερράγη ἐπανάσταση τῶν Ν. Πλαστήρα, Σ. Γονατᾶ καὶ Δ. Φωκᾶ. Ἡ τελευταία –τελικῶς– μετασχηματίσθηκε σὲ κυβέρνηση Στ. Γονατᾶ τὴν 14^η Νοεμβρίου 1923. Ἀνέλαβε δὲ τὴν πολιτικὴ εὐθύνη τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἑξὶ (ἐκ τῶν ὀκτῶ καταδικασθέντων) ποῦ κρίθηκαν ἔνοχοι τῆς Μικρασιατικῆς Τραγωδίας ἀπὸ στρατοδικεῖο *ad hoc* συσταθὲν ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀλέξ. Ὁθωναίου. Ἡ ἐξουσία ἐν γένει στὴν χώρα ἀσχοῦνταν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Ν. Πλαστήρα ποῦ ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ παρέμενε στὸ στράτευμα –δυναμικὸ ἔρεισμα– ἐκείνης τῆς Ἀρχῆς. Πρώτιστο μέλημα, μετὰ τὴν καταστροφή, ἦταν ἡ ἐκκαθάριση τοῦ προσωρινοῦ καθεστώτος τῆς ἀναχωχῆς (τῶν Μουδανιῶν). Δηλαδή ἡ σύναψη εἰρήνης, ἄλλως ἡ ἐξακολούθηση τοῦ πολέμου. Ἡ διάσκεψη γιὰ τὴν ἀναζήτηση βάσης εἰρηνεύσεως –πλέον– καὶ μὲ τὸ κεμαλικὸ κράτος ἄρχισε τὴν 8^η Νοεμβρίου 1922 στὴν Λωζάννη τῆς Ἑλβετίας. Θεμιμένα ἐκεῖ ζητήματα δὲν ἦταν μόνο τὰ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα διεθνῶς, σημαντικώτερα μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ

25. Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου στὴν μελέτη του *Δημοκρατία καὶ Ἐκλογικὸ Σύστημα* (Ἀθήνα: Μπάγρον, 2008³), σ. 28 ὑποστηρίζει ὅτι ...«... διὰ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου (1920) **ἡ μειοψηφία** τοῦ λαοῦ εἰσῆλθε εἰς τὴν Βουλὴν ὡς **πλειοψηφία** καὶ ἐκανόνισε τὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους...».

ρύθμιση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ χρέους πρὸς τὴν Γαλλία, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν πετρελαίων τῆς Μοσούλης (σημερινὸ Ἰράκ), βρεταννικοῦ, τότε, ἐνδιαφέροντος. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ «μεγάλοι» τῆς ἐποχῆς ἔναντι τοῦ κεμαλικοῦ κράτους ἐπέσειαν, ὡς φόβητρο (καὶ) τὸν ἐλληνικὸ στρατό. Ἦδη, τότε, ὁ στρατός μας εἶχε ἀνασυγκροτηθεῖ σὲ λαμπρὴ δύναμη κρούσης καὶ ἦταν παρατεταγμένος στὰ προσωρινὰ σύνορα τῆς ἀναχωχῆς. Ἡ χώρα μας ὡς πληρεξούσιο γιὰ νὰ υπερασπισθεῖ τὰ συμφέροντά της διόρισε τὸν Βενιζέλο. Ὁ τελευταῖος εὐχαρίστως ἐπελήφθη τῶν καθηκόντων του, ὡς παλαιός, ἄλλωστε, καὶ ἱκανὸς δικηγόρος.²⁶

Οἱ ἐργασίες τῆς διάσκεψης ἦταν δυσχερεῖς. Ἡ κατάσταση τοῦ ἀντιπάλου μας ἦταν διφυής. Ἡ Αὐτοκρατορία εἶχε ἡττηθεῖ. Τὸ νέο κρατικὸ μόρφωμα, ὑπὸ τὸν Κεμάλ, ἔχοντας πάρει τὴν σκυτάλη στὴ διεθνή κονίστρα, ἐπιδίωκε –ὡς δικαιολόγηση καὶ τῆς ὑπαρξῆς του– νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια τῶν Τούρκων. Ἐπὶ πλεόν τὰ προβλήματα ἦταν σύνθετα. Τὰ συμφέροντα τῶν συνομιλητῶν τῆς ὑπὸ ἀνασυγκρότηση Τουρκίας ἀντικρουόμενα. Ἡ πολεμικὴ *Entente cordiale* –Ἐγκάρδια Συνεννόηση– εἶχε πλεόν, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῶν μεταπολεμικῶν συμφερόντων, μεταβληθεῖ σὲ «ἐγκάρδια διένεξη». Ἐναντὶ τῆς χώρας μας ἡ κεμαλικὴ ἐξουσία ἀπαιτοῦσε –ἀνενδύτως– ἱλιγγιώδη ποσὰ ἀποζημιώσεων. Ποσὰ, πού, τότε, ἡ Ἑλλάς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ καταβάλει. Ὁ Βενιζέλος συντονίζοντας τὴν δράση του στὸν ρυθμὸ τῶν διαρκῶς ἐναλλασσομένων ἐξελίξεων, ἔθετε ὑπὸ διαρκῆ δοκιμασίαν τὴν ἱκανότητά προσρμογῆς τῶν ἐν Ἀθήναις κυβερνώντων καὶ μάλιστα τοῦ ἀνδρείου Νικ. Πλαστήρα, ἄμμοιρου –ὅμως, πάντως– πολιτικῆς εὐλυγισίας, μάλιστα δὲ καὶ ἐπὶ διεθνoῦς σκηνῆς.²⁷

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ παράταση τῶν διαβουλεύσεων χωρὶς ἐμφανῆ –ἐν τούτοις– ἀποτελέσματα δημιουργήσε δυσφορίαν στὴν Ἀθήνα, κυρίως, μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, μάλιστα δὲ τοῦ Θ. Παγκάλου, ἀρχηγοῦ τῆς Στρατιᾶς Ἑβρου, καὶ τοῦ Ἀλεξ. Χατζηκυριάκου, ἀρχηγοῦ τοῦ Στόλου. Ἡ κυβέρνησις ἦταν ἐπαναστατικὴ, στηριγμένη, δηλαδὴ, στὶς ἑνοπλεις δυνάμεις. Ἐτσι ἡ σημειωθείσα ἀντίδραση ὀδήγησε σὲ ἀνάθεση ἐντολῆς στὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἀπόστολο Αλεξανδρῆ, ὅπως μεταβεῖ στὴν Λωζάννη πρὸς ἀντικατάσταση τοῦ Βενιζέλου στὶς ἐργασίες τῆς διάσκεψης. Ἡ

26. Σπ. Πάλλη, *Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ὡς δικηγόρος*, Νο Β 10, σ. 529 ἐπ.

27. Γρηγ. Δαφνῆ, *ἔθ' ἄνωτ.*, τόμ. Α' (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1955), σ. 34 ἐπ. καὶ Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος, 1920-1936*, τόμ. 2^{ος} (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1973), σ. -ιδίως- 314 ἐπ.

τεχνική της μεταβολής παραμένει σκοτεινή. 'Ο Γρηγ. Δαφνής (ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σ. 42) ἐκθέτει ὅτι τὸ βράδυ τῆς 7^{ης} Μαΐου 1923 τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ἀποφάσισε τὴν ἀντικατάσταση καὶ ὅτι τὴν ἐπόμενη ἡμέρα δημοσιεύθηκε τὸ διάταγμα (τῆς ἀντικατάστασης). 'Ο Σπ. Μαρκεζίνης (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 325) ἀναφέρεται σὲ ἐξιστόρηση τοῦ ἴδιου τοῦ 'Απ. 'Αλεξανδρῆ, ποὺ διατείνεται πὼς τὴν 8^η Μαΐου 1923 δημοσιεύθηκε, πράγματι, διάταγμα διορισμοῦ τοῦ ὡς **πρώτου** πληρεξουσίου (τῆς 'Ελλάδας) στὴν διάσκεψη τῆς Λωζάννης. 'Αλλ' ὁ Μαρκεζίνης περαιτέρω ἐπισημαίνει (σ. 326, σημ. 590) ὅτι ὁ Στ. Γονατᾶς στ' 'Απομνημονεύματά του δὲν κάνει λόγο γιὰ ἀντικατάσταση τοῦ Βενιζέλου. 'Επίσης καὶ ὅτι στὸ ὑπ' ἀριθμ. 118 Φ.Ε.Κ. τῆς 9^{ης} (ὅμως) Μαΐου 1923 γίνεται ἀπλῶς λόγος γιὰ ἀνάθεση τοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν στὸν πρωθυπουργὸ Στ. Γονατᾶ.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ 'Αλεξανδρῆς ταξίδευσε στὴν Λωζάννη. 'Επίσης ὅτι ἡ ἐκεῖ ἔλευσή του προκάλεσε στὸν Βενιζέλο ... «... **πικρίαν καὶ μελαγχολίαν** ...»...²⁸ 'Η ἀποδοκιμασία τοῦ μέχρι τότε ἔργου τοῦ Βενιζέλου ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του ἦταν σαφής. 'Η **μοῖρα** ὅμως δὲν εἶχε πεῖ τὴν **τελευταία** τῆς **λέξης**. Κατὰ τὴν γλαφυρὴ ἐξιστόρηση τοῦ Γρ. Δαφνῆ, τὸ πρῶτ' τῆς 26^{ης} Μαΐου 1923, φεύγοντας ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο γιὰ τὴν διάσκεψη εἶχε πεῖ στὸν 'Αλεξανδρῆ (κατὰ τὴν ἐπὶ λέξει ἐξιστόρηση²⁹) ...«... **Τὸ ἰδικόν μου καθῆκον τελειώνει ἐντὸς ὥρῶν** ...»... 'Ακόμη χαρακτηριστικώτερα:³⁰ Τὴν 10^η π.μ. τῆς αὐτῆς ἡμέρας (26^{ης} Μαΐου 1923) ἄρχιζαν οἱ ἐργασίες τῆς διάσκεψης. 'Ο Βενιζέλος ζήτησε πρῶτος τὸν λόγο (!). Παρεμβαίνει ὅμως ὁ 'Αγγλος προεδρεύων. Ζητᾷ ἀπὸ τὸν Βενιζέλο νὰ ἀναμείνει (ὅπως διηγεῖται ὁ Δαφνῆς). 'Επὶ λέξει τοῦ λέγει ...«... **Μὴ βιάζεσθε (...). 'Αφήσατε νὰ ὀμιλήσει πρῶτος ὁ 'Ισμέτ. 'Ισως σᾶς διευκολύνει** ...»... 'Ηδὴ ὁ τοῦ θαύματος: Στὴν οὐσία, ὁ 'Ισμέτ παραιτήθηκε τῶν ἀποζημιωτικῶν ἀπαιτήσεων. Τὸ ζήτημα εἶχε λήξει. 'Ο πραγματιστὴς Βενιζέλος ἀπεδέχθη τὴν τουρκικὴ πρόταση. 'Αναγνώρισε –γιὰ νὰ τελειώσουμε– τὴν γενναιοφροσύνη τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας καὶ ... **θριάμβευσε**. Τὸ ἐπίσημο τηλεγράφημα τοῦ πρωθυπουργοῦ Γονατᾶ εἶναι ἀποκαλυπτικό:³¹ ...«... **'Αποδεχθῆτε ἄπειρον εὐγνωμοσύνην Πατρίδος δι' ἀπαράμιλλον πατριωτισμὸν καὶ ὑπερόχους διπλωματικὰς ἀρετάς, χάρις εἰς τὰς**

28. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου 'Ελλάδος*, τόμ. 2^{ος}, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 326-327. Γρ. Δαφνῆ, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σ. 44 ἐπ.

29. Γρ. Δαφνῆ, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σ. 48.

30. *Αὐτόθι*, σ. 47.

31. *Αὐτόθι*, σ. 49.

ὁποίας κατωρθώσατε νὰ προσφέρετε εἰς δοκιμασθεῖσαν Ἑλλάδα ἔντιμον εἰρήνην ...»... Ἀκόμη, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλεξανδρῆς, ὁ ἀποσταλεὶς ὥστε νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Βενιζέλο, ἀπὸ τὴν στροφή πού ἔλαβαν τὰ πράγματα, ... «... συγκινημένος, σκύβει καὶ τοῦ φιλεῖ τὸ χέρι καὶ ἐκφράζει, ἐν ὀνόματι τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἐθνικὴν εὐγνωμοσύνην ...»... Αὐτὰ κατὰ τὴν αὐτολεξεὶ διήγηση τοῦ Δαφνῆ (ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Α' σ. 47.)

Τὸ τί ὁδήγησε τὴν Τουρκία σὲ στροφή 180 μοιρῶν εἶναι ἀσαφές. Ἴσως ἡ ἐλληνικὴ ἀποφασιστικότης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ μας στὸν Ἑβρο. Ἴσως αὐτὸ τὸ γεγονὸς, σὲ συνδυασμὸ καὶ πρὸς τὴν ἀντίδραση τῶν Ἀγγλογάλλων, πού διὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ πίεζαν τὴν Τουρκία. Αὐτό, ὑπὸ τὴν εἰδικώτερη θεμελίωση ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἐπίθεση θὰ ἐξαντλοῦσε τὴν ἀπειλή. Καὶ ὅτι, ἐπομένως, ὅ,τι ἦταν νὰ γίνεαι ἔπρεπε –ἀμέσως– νὰ γίνεαι.

Σὲ κάθε περίπτωσι βέβαιον εἶναι ὅτι τὴν τελευταία στιγμὴ ὁ Βενιζέλος, στὴν Λωζάννη, ἐξασφάλισε –ἀπὸ τὴν φορὰ τῶν πραγμάτων– ἐξαιρετικὸ εἰσιτήριο ἐπανόδου τοῦ ὡς πρωταγωνιστοῦ στὴν διεθνῇ σκηνή. Ἐκεῖ ἐστίασθη καὶ ἡ ψυχολογικὴ προετοιμασία γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴ νίκη τῆς 19^{ης} Αὐγούστου 1928.

ιγ'. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης τὴν 24^η Ἰουλίου 1923, ὁ Βενιζέλος ἐπανῆλθε στὸ σπίτι του στὸ Παρίσι. Ὁμοίως καὶ σὲ καθεστῶς προσποιητῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἐξηγοῦμαι: Ἐπίσημη ιδιότητα οὐδεμία εἶχε. Τεράστιο κῦρος ὅμως, διέθετε καὶ ἤδη αὐξημένο μάλιστα δὲ ἔναντι τῶν στὴν Ἑλλάδα Φιλελευθέρων. Ἀκόμη, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἔντονον εἶχε –ἀνέκαθεν– ὁ Βενιζέλος, τὸ «πολιτικὸν δαιμόνιον». Ἔτσι ἡ («κατοικία Βενιζέλου» στὸ Παρίσι ἦταν ἀνεπίσημο ἀλλὰ ἐπιβλητικὸ κέντρο λήψης πολιτικῶν ἀποφάσεων –ἴσως καὶ τῶν σημαντικώτερων– γιὰ τὸν τόπο. Στὴν Ἀθήνα ἡ **κυβέρνησις**, στὸ Παρίσι ἡ **ἰσχὺς**.

ιδ'. Ἐπισήμως, ὁ Βενιζέλος ἀναλαμβάνει (καὶ πάλι) συνολικῶς τὰ ἡνία τοῦ Κράτους μὲ τὶς ἐκλογὰς τῆς 19^{ης} Αὐγούστου 1928. Ἡ ἐπιστροφή εἶναι θριαμβευτικὴ. Οὐδεὶς ποτὲ μέχρι καὶ σήμερα, ἀπὸ καταβολῆς τοῦ σύγχρονου κράτους, πέτυχε βαθμὸ ἐμπιστοσύνης τοῦ λαοῦ ἰσοδύναμο πρὸς τὸν τοῦ Βενιζέλου σ' ἐκεῖνες τὶς ἐκλογὰς.³² Ἐξασφάλισε ὁ συνασπισμὸς τοῦ ὁποίου ἡγήθηκα τὸ 61,02% τῶν ψήφων καὶ 223 ἔδρες ἀπὸ τὶς 250 τῆς τότε Ἐθνο-

32. Πράγματι τὸ ἀμέσως προηγούμενο ποσοστὸ προτίμησης τῶν ἐκλογέων εἶναι ἐκεῖνο πού πέτυχε ὁ Κων. Καραμανλῆς τὴν 17^η Νοεμβρίου 1974 μὲ 54,37%. Πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Γεώργιος Παπανδρέου τὴν 16^η Φεβρουαρίου 1964 μὲ 52,7%.

συνέλευσης.³³ Είχε ό ίδιος, προηγουμένως, διά τής συνθήκης τής Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923), θάψει μέ τά χέρια του τό όνειρο ανασύστασης του Βυζαντίου. Τώρα ό στόχος είναι ή αποκατάσταση τής χώρας σέ «Μικρά Ἀγγλία». Σέ κράτος, δηλαδή, ύψηλοϋ πολιτιστικοϋ επιπέδου. Ἀλλά τά προβλήματα είναι μεγάλα. Ἡ Ἑλλάς πρέπει ν' άφομοιώσει πληθυσμό προσφύγων ίσο –περίπου– πρός τό $\frac{1}{3}$ τοϋ ύφισταμένου (πληθυσμοϋ). Καί αυτό ένώ ή οικονομία είναι καθημαγμένη άπό τίς δαπάνες τής έκστρατείας όπως καί τό κόστος τής καταστροφής. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξϋ τών έτών 1921-1927 ή άξία τής δραχμής ύποτιμήθηκε στό 1/15 εκείνης πρό τής Μικρασιατικής έκστρατείας.³⁴ Ἡ κακή αϋτή κατάσταση επιδεινώθηκε ραγδαία άπό τήν διεθνή οικονομική, τότε, κρίση. Τήν 19^η Οκτωβρίου 1929 κατέρρευσε ή χρηματαγορά τής Νέας Ὑόρκης. Ὁ κλονισμός έπεκτάθηκε στήν όλη άμερικανική οικονομία. Ἐκεῖθεν δέ έξαπλώθηκε, κατὰ τοϋς ρυθμούς τής έποχής, καί στήν Εϋρώπη, άρα καί στήν Ἑλλάδα.

Ἡ λεγόμενη Οίκουμενική³⁵ Κυβέρνηση πού αναδείχθηκε άπό τίς έκλογές τής 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, μέ Πρόεδρό της τόν Ἀλέξ. Ζαΐμη καί ύπουργό Οικονομικῶν τόν Γεωργ. Καφαντάρη, είχε κατορθώσει μέ τήν επιτυχή δραστηριότητα τοϋ τελευταίου, νά συμμαζέψει τά οικονομικά τοϋ τόπου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ό προϋπολογισμός χρήσης 1927-28 έκλεισε –τελικῶς– μέ περίσσευμα (!!!).³⁶ Ἀκόμη, μέ τήν ίδρυση τής Τραπεζης τής Ἑλλάδος πού λειτούργησε άπό 14^{ης} Μαΐου 1928 είχε σταθεροποιηθεῖ καί τό νόμισμα. Ἡ δραχμή ήταν πλέον «πληρωτέα έπὶ τῇ έμφανίσει» δηλαδή μετατρέψιμη σέ χρυσό. Ὅμως, τόν όγκο τών άποθεμάτων της διατηροϋσε σέ χάρτινες άγγλικές λίρες, ήτοι σέ νόμισμα πού κατ' έξοχήν κακόπαθε άπό τήν δυσμενή διεθνῶς συγκυρία καί ύποτιμήθηκε ραγδαία. Ἐτσι, λοιπόν, μέ τήν καθίζηση τοϋ καλύμματος κατέρρευσε καί ή δραχμή. Περιήλθε σέ κατάσταση άναγκαστικής κυκλοφορίας άπό τήν οποία οϋδέποτε –οϋσιαστικά– βγήκε.³⁷ Ἡ οικονομική κρίση επέτεινε καί τήν προσφυγική τραγωδία.

33. Γρ. Δαφνῆ, *ένθ' άνωτ.*, τόμ. Α', σ. 394.

34. *Αὐτόθι*, σ. 364.

35. Ἐπισημαίνουν οί ίστορικοί αϋτῆς τής περιόδου ότι καταχρηστικά χρησιμοποιεῖται ό όρος Οίκουμενική, διότι μετεῖχαν μέν σ' αϋτή Φιλελεύθεροι καί Λαϊκοί, όχι όμως τó ΚΚΕ.

36. Γρ. Δαφνῆ, *ένθ' άνωτ.*, τόμ. Α', σ. 364.

37. Συνθήκες νομισματικής ελευθερης μετατρέψιμότητας αποκτήσαμε μόνον προσφάτως διά τής κυκλοφορίας τοϋ εϋρώ.

Γενικώτερα –και πέρα από τὰ οἰκονομικά– ἡ περίοδος ἐκείνη (1928-32) τῆς μακρᾶς ἀλλὰ καὶ τελευταίας διακυβέρνησης Βενιζέλου, ἐπιβεβαίωσε βασικὲς διαχρονικῆς ἀξίας παραδοχὰς τῆς πολιτικῆς πράξης. Μάλιστα δὲ ὅτι οἱ κοινοβουλευτικὲς πλειοψηφίες δὲν ἀποτελοῦν σταθερὲς κατακτήσεις. Συναφῶς, ὅμως, καὶ ὅτι ὅσο μεγαλύτερες θάλπονται προσδοκίες στὴν κοινὴ γνώμη, τόσο ἐντονώτερη διαγράφεται καὶ ἡ ἀπογοήτευση στὴν προοπτικὴ τοῦ χρόνου. Ὁ Βενιζέλος ἐπέστρεψε καὶ ἤδη στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ ὡς παρὰ κλητὸς καὶ ἔγινε δεκτὸς ὡς Μεσσίας. Ὅλοι (ἢ περίπου) προσδοκοῦσαν ὅτι θὰ εἶναι γιὰ ὅλους φορέας εὐτυχίας. Ἰκανὸς –καὶ σὲ ὑπερφυσικὴ διάστασιν– νὰ λύσει ὅλα τὰ τεράστια τότε καὶ χρονίζοντα προβλήματα τῆς χώρας, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Μικρασίας. Αὐτὸ δὲ καὶ ὑπὸ συνθήκης διεθνοῦς οἰκονομικῆς κρίσης. Ἀλλ’ ὁ Ἀρχηγὸς περασμένος πλέον καὶ στὰ χρόνια –ὑπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς– εἶχε πρὸς τὸ τέλος, κυρίως, τῆς τετραετίας ἀποκάμει. Ἡ πολυκύμαντη καὶ ἱλιγιώδης πορεία τῶν προηγουμένων ἐτῶν ἔχει ὑπονομεύσει τὴν ἀντοχή του. Ἡ συνεννόησή του μὲ τὴν ἀντιπολίτευση εἶναι δύσκολη,³⁸ συγκεντρώνεται –ὅσο ἡ φθορὰ τῆς κυβέρνησής του αὐξάνει– στὸν σκληρὸ πυρήνα τῶν ἀφοσιωμένων.³⁹ Ἐρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς ἐπιτελεῖς τῶν ἐνδόξων ἡμερῶν. Μὲ τὸν ἀντιπρόεδρό του Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο, σὲ ὀξεῖα ἀντιπαράθεση μὲ τὸν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν διάδοχό του Γ. Καφαντάρη, μὲ τὸν Ἰωάν. Τσιριμώκο, μὲ τὸν Ἀλέξ. Διομήδη. Ἀκόμη ἐμφανίζεται περισσότερο –παρὰ ποτὲ ἄλλοτε– ἐντονὴ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ λεγόμενου «στενοῦ περιβάλλοντος». Ὅσο καὶ ἂν φαίνεται δύσκολο, ὁ Ἠγέτης δὲν εἶναι ἀδιάφορος στὶς εἰσηγήσεις τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ.

Σὲ τέτοιες συνθήκες λήφθηκε καὶ ἡ –κακῆς ἔμπνευσης– ἀπόφαση γιὰ τὸ κίνημα τοῦ 1935. Σὲ κάθε περίπτωσι (καὶ πάντως ἐξ ἀποτελέσματος) ἐπρόκειτο περὶ λάθους. Ἐπέμεινε ἰδιαιτέρως στὴν ἀπόφασή του ὁ Βενιζέλος. Δὲν ἔλαβε ὑπ’ ὄψιν του οὔτε τὴν ἄρνηση τοῦ Ἀλέξ. Ὁθωναίου νὰ ἡγηθεῖ τοῦ ἐγχειρήματος. Ἐν τούτοις ἡ ἄρνηση αὐτὴ εἶχε σαφῆ χαρακτηριστὴ ἀποδοκιμασίας τῶν τεκταινομένων. Καὶ ἡ ἀποδοκιμασία προερχόταν ἀπὸ πρόσωπο κατ’ ἐξοχὴν συνδεδεμένο μὲ τὸν Βενιζέλο: τὸν Ὁθωναῖο –Πρόεδρο τοῦ Στρατοδικείου ποὺ δίκασε (καὶ) τοὺς ἑξί, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔτσι διχάσει τὴν βενιζελικὴ ἀπὸ τὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξιν μὲ τὸ αἷμα τῶν ἐκτελεσθέντων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποφασιστικῆς σημασίας χρησιμοποίησις τοῦ Στέφανου Σαράφη γιὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ κινήματος στὴ Θεσσαλονικίαν (ἐκ τοῦ πράγματος) ἔχει ἀπο-

38. Γρ. Δαφνῆ, *ἔνθ’ ἀνωτ.*, τόμ. Β’, σ. 143.

39. *Αὐτόθι*, σ. 19.

δειχθεί κακίστη ἐπιλογή.⁴⁰ Σὲ κάθε περίπτωση δὲν εἶναι –κυρίως– ἡ ἀποτυχία τοῦ κινήματος καθ’ αὐτήν. Εἶναι, κυρίως, ὅτι διὰ τῆς ἀποτυχίας του ἀναδείχθηκε βάση ἐγκαθίδρυσης τοῦ κράτους τοῦ ἀντιβενιζελισμού στὴ χώρα ἐπὶ δεκαετίες. Καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου τὸ φυσικὸ τέλος ἐπιτάχυνε ἡ ἀστοχία. Ὑπέστη τὸ πρῶτο ἐγκεφαλικὸ ἐπείσπδιο ὡς φυγὰς πρὸς τὸ Παρίσι, κατὰ τὴ διέλευσή του ἀπὸ τὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας.

ιε’. Μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κινήματος, ἀναγκάσθηκε νὰ φύγει. Ὡς φυγὰς ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι. Καὶ ἐν τῷ μεταξὺ στὴν Ἑλλάδα καταδικάσθηκε σὲ θάνατο.

ις’. Στὴν ἄλλη ἄκρη, ἤδη, τοῦ πολιτικοῦ φάσματος τὸ κράτος τοῦ ἀντιβενιζελισμού ἀνασυγκροτούμενο κάλεσε τὸν Γεώργιο Β’ πρὸς τελεσίωσή του. Ἔτσι μὲ πραξικόπημα ὑπὸ τὴν ἔμπνευση καὶ παρακίνηση τοῦ Γ. Κονδύλη ἀνετράπη τὴν 10^η Ὀκτωβρίου 1935 ἡ νόμιμη Κυβέρνηση τοῦ Παναγῆ Τσαλδάρη. Ὅριστικοποιήθηκε –τότε– ἡ παλινόρθωση καὶ ἐπιταχύνθηκε ἡ διαδικασία ἐπιστροφῆς τοῦ Γεωργίου μετὰ τὸ δημοψήφισμα τῆς 3^{ης} Νοεμβρίου 1935, ὅπου ἡ ὑπὲρ αὐτοῦ πρόταση φάνηκε νὰ ὑπερψηφίζεται μὲ ποσοστὸ **97,80%** (!!!). Πρόκειται, μᾶλλον, γιὰ τὸ περισσότερο γελοῖο δημοψήφισμα ποὺ διεξήχθη ποτὲ στὴν Ἑλλάδα. Ἐν ὅψει τῆς ποιότητος τοῦ ἐρείσματος αὐτοῦ ὁ Γεώργιος εἶχε κατάδηλη τὴν ἀνάγκη τῆς οὐσιαστικῆς δημοκρατικῆς «νομιμοποίησης». Καὶ αὐτὴν ἔκρινε καὶ ὀρθῶς, ὅτι μποροῦσε νὰ ἐπιδιώξει ἀποτελεσματικά, κυρίως, ἀπὸ τὸν Βενιζέλο. Αὐτὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι τὸ ἀντίπαλο δέος. Ἐκείνου ἡ παρουσία κυριολεκτικὰ μαγνήτιζε διαρκῶς τὸν φιλελεύθερο κόσμο. Ἔτσι ἐπιστρέφοντας πρὸς ἀνάληψη καθηκόντων –μέσω Παρισίων– βολιδοσκόπησε διὰ τοῦ βασιλόφρονος ἀλλὰ καὶ φίλου τοῦ Βενιζέλου Ἀθω Ρωμάνου συνάντησή του μὲ τὸν μεγάλο Κρητικό. Ὁ τελευταῖος ὁμῶς τὴν ἀπέκρουσε.⁴¹

ιζ’. Ἐπιλέγων, ἤδη, καὶ ὡς πρὸς τὸν Βενιζέλον: **i.** Τονίζω ὅτι αὐτὸν

40. Ἐπὶ τέλους γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Σαράφη ἄς ὑπομνησθεῖ ἡ φοβερὴ ἐναντίον του κατηγορία στὴ διάσκεψη τοῦ Λιβάνου, τὴν 19^η Μαΐου 1944. Ἀναφερόμενος στὴν θανάτωση τοῦ Ψαρροῦ, ὁ Γ. Καρτάλης, *κοιτάζοντας κατὰματα τὸν Σαράφη, ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν τὴ φοβερὴ –γιὰ ἀξιωματικὸ μάλιστα– κατηγορία: ...«... Ἀνηγορεύθης Ἀρχιστράτηγος τοῦ ΕΛΑΣ δι’ ἐμπυσμοῦ ...»... καὶ ὁ Σαράφης οὐδὲν ἀπήντησε. Κοκκίνισε μόνον (!). (Σπύρ. Γασπαρινάτου, *Ἡ Κατοχή*, τόμ. Β’ [Ἀθήνα: Σιδέρης, 1995], σ. 507 [σημ. 7]). Ἀνθρωπὸς αὐτοῦ τοῦ ἥθους καὶ τόσο ἐκδηλῆς μωροφιλοδοξίας δὲν ἔπαινε φρόνιμο νὰ ἐπωμισθεῖ τὴν εὐθύνη ἐπιβολῆς τοῦ κινήματος στὴ Βόρ. Ἑλλάδα, ὅσονδήποτε καὶ ἂν κρινόταν ὅτι εἶχε ἱκανὴ τεχνικὴ–στρατιωτικὴ κατάρτιση.*

41. Γρ. Δαφνῆ, *ἐνθ’ ἀνωτ.*, τόμ. Β’, σ. 394.

ἔφερε ἡ μοῖρα στὴν ἡγεσία τῆς χώρας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων βαλκανικῶν ἀνακατατάξεων. Μὲ συνείδηση ἀποστολῆς καὶ τόλμη συμμετέσχε στὸν πόλεμο. Καὶ ἡ τύχη δικαίωσε τὴν πρωτοβουλία του. Στὴν Θεσσαλονίκῃ προηγήθήκαμε τῶν Βουλγάρων γιὰ ἐλάχιστες –μόνον– ὥρες. Καὶ τότε, ἐκεῖ, τὸ πλειοψηφοῦν στοιχεῖο δὲν ἦταν ἐλληνικὸ ἢ σλαβικὸ ἢ τουρκικὸ ἀλλὰ ἐβραϊκό. Ἡ καλὴ τύχη, λοιπόν, τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ Ἑθνους προσκύρωσε σ' ἐμᾶς τὸ κόσμημα τοῦ Θερμαϊκοῦ.

ii. Ἡ ἄρνηση ὑποταγῆς τοῦ Βασιλέως στὶς ἐπιλογές τοῦ συνταγματικοῦ του Πρωθυπουργοῦ ἀνάγκασε τὸν Βενιζέλο, πρὸς ἐπιβολὴ τῆς πολιτικῆς του, νὰ ιδρύσει ὡς δεύτερο κράτος ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐγκαταλείποντας τὴν πρωτεύουσα πρὸς ἐπιδίωξη τῶν ὁραματισμῶν του οὐσιαστικὰ ἐπιχειροῦσε ἄλλα στὸ κενό. Ἐφθασε στὰ ὅρια τῆς ἀποτυχίας ἡ ὁποία θὰ τὸν ἐξουθένωνε πολιτικὰ (ἴσως) δὲ καὶ βιολογικά. Ἐν τούτοις –τὴν σκοτεινότερῃ ὥρᾳ τῆς δοκιμασίας– ἡ ἀνερμάτιστη δράση τοῦ Κωνσταντίνου κατὰ τῆς Entente ἐπέφερε – ὡς καταλύτῃ – τὴν καταφορὰ τῆς τελευταίας ἐναντίον του. Ἔτσι καὶ μόνον ἐπῆλθε ἡ ἔξωση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἡ δικαίωση τοῦ Βενιζέλου.

iii. Κατὰ τὴν κρίσιμη φάση τῆς ἐπανόδου του στὸ πολιτικὸ προσκήνιο, διὰ τῆς διάσκεψης καὶ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, ὅ,τι συνέβη ὑπῆρξε κατὰ κυριολεξίαν παροιμιῶδες. Εἰσῆλθε στὴν αἴθουσα γιὰ νὰ δηλώσει τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς ἀποστολῆς, μάλιστα καὶ λόγῳ ἀποδοκιμασίας, ἀπὸ τὴν κυβέρνησή τῆς χώρας του. Ἐξῆλθε, ὅμως, τροπαιοῦχος καὶ νικητής. Καὶ τὴν νίκη τοῦ τὴν εἶχε προσφέρει –ὅπως ἐξηγήθηκε– ἡ ἐξέλιξη τῶν διεθνῶν συνθηκῶν χωρὶς ἄμεση, τοὐλάχιστον, καὶ ἐμφανῆ ἐπιρροὴ τοῦ Βενιζέλου.

iv. Καὶ τὴν ἀναπόφευκτη –σὲ κάθε θνητό– ὥρα τῆς μεγάλης δοκιμασίας ἡ τύχη, τὴν προσέφερε στὸν ἀγαπημένο της **μὲ** ἰδιαίτερη **ἀβρότητα**. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἀβάρια τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1935. Ἀλλὰ ἦλθε (–εὐτυχῶς– ἡ ἀβάρια) ἀργὰ ὅταν ἡ πίστωση τοῦ Ἑθνους πρὸς τὸν Ἡγέτη ἦταν ἤδη ὑπερχειλῆς. Ἡ ὁποία βλάβη χάθηκε στὸν ὠκεανὸ τῆς θετικῆς προσφορᾶς. Ἔτσι καὶ στὸ τέλος στὸ Παρίσι – ὁ Βενιζέλος ἐξόριστος καὶ καταδικασμένος – ἐξακολουθοῦσε ν' ἀποτελεῖ δεσπόζουσα δύναμη. Ἐπὶ τέλους ὁ Γεώργιος Β' ζήτησε τὴν «δημοκρατικὴ νομιμοποίησή του» ἀπὸ τὸν Βενιζέλο. Ἀκόμη θέλησε καὶ νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ. Δὲν συνέβη τὸ ἀντίθετο. Ὁ «κατάδικος» εἶναι ποὺ ἀρνήθηκε νὰ δεχθεῖ τὸν «Βασιλέα» (!!!).

Ὅμως ἂν ὅ,τι συνέβη τὸ 1935 εἶχε συμβεῖ τὸ 1910, στὴν ἀφετηρία δηλαδὴ τῆς ἐποποιΐας, κατὰ πᾶσα βεβαιότητα ὁ βενιζελικὸς θρῦλος θὰ εἶχε σβήσει ἐν τῇ γενέσει του.

ιβ'. Μὲ δέος, γενικῶς, ἀντιμετωπίζουν οἱ ἄνθρωποι τὴν τύχη. Τὸ ἄγνω-

στο τρομάζει. Παραβλέπουν τη βεβαιότητα την ἐγκείμενη στὸ ὅτι: Τό ... «...μέλλον γίνεται γνωστὸ εὐθὺς ὡς καταστεῖ καὶ παρελθόν (!) ...»... Ἔτσι συχνὰ οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουν σὲ χειρισμοὺς δεισιδαιμονίας.^{42 43}

42. Ὁ Βενιζέλος πίστευε στὴν τύχη. Δὲν ἦταν ὅμως δεισιδαίμων. Δὲν φοβόταν τό, κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον, ἐναντίον του κακὸ μάτι, ἄλλως τὴν βασκανία. Δὲν φοβήθηκε – ἀσφαλῶς – καὶ τὸ «ἀνάθεμα» ποὺ ἔστρεψε ἐναντίον του, τὴν 12^η Δεκεμβρίου 1916, ὁ φιλοβασιλικὸς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόκλητος, πλαισιούμενος ἀπὸ μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ πλῆθος ἱερέων καὶ πολιτῶν. Κατὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἐκείνη τελετὴ ἐξορκισμοῦ ἐρρίπτοντο στὸ Πεδίον τοῦ Ἀρεῶς λίθοι ἀναθέματος κατὰ τοῦ Βενιζέλου ὡς «Τρισκατάρατου», «προδοτὴ τῆς πατρίδος» καὶ λοιπὰ ἀνάλογα. Ἡ ὑπερβατικὴ αὐτὴ τελετὴ ἐπανελήφθη καὶ σὲ πολλὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Ἐν τούτοις, ἀκριβῶς μετὰ τὸν –φοβερό αὐτὸ γιὰ τοὺς δεισιδαίμονες– ἐξορκισμό ἄρχισε, ἡ στροφή τῆς μοίρας ὑπὲρ τοῦ Βενιζέλου.

Σημειωτέον ἐδῶ ὅτι ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἀπέκτησε τὸν τίτλο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου μετὰ τὸ 1922.

Ἀκόμη ὁ Βενιζέλος τὴν πλήρη περιφρόνησή του πρὸς τὴν δεισιδαιμονία ἀπέδειξε καὶ ὅταν τὴν 13^η Σεπτεμβρίου 1916 ἀποφάσιζε τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα κηρύσσων τὸ χωριστικὸ του κίνημα. Ὅπως ἐπίσης καὶ ὅταν τὴν 24^η Ἰουλίου 1923, ἡμέρα Τρίτη, ὑπέγραψε τὴν συνθήκη τῆς Λωζάννης καὶ ἔτσι σηματοδοτοῦσε τὴν ἐπιστροφή του ὡς κυριάρχου στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή (Γρ. Δαφνῆ, *ἐνθ. ἀνωτ.*, τόμ. Α', σ. 59). Ἄλλο, λοιπόν, ἢ διέπουσα τὰ ἀνθρώπινα τύχη ἀλλὰ καὶ ἄλλο – ἐντελῶς διάφορο – ἡ δεισιδαιμονία. Παρὰ ταῦτα ὑπῆρξαν καὶ δεισιδαίμονες, πολλοὶ μάλιστα, στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία. Χαρακτηριστικὴ περίπτωσις εἶναι ἐκείνη τοῦ Γεωργ. Παπανδρέου. Ἐπιστρέφων στὴ χώρα, μετὰ τὴν ἀποχώρησι τῶν Γερμανῶν, ὡς πρόεδρος τῆς (Κυβέρνησης Ἐθνικῆς Ἐνότητος), ἀπέφυγε νὰ ἀποβιβάσθῃ στὸν Πειραιᾶ τὴν 17^η Ὀκτωβρίου 1944, παρ' ὅτι αὐτὸ ἦταν τεχνικῶς δυνατὸ καὶ πολιτικὰ ἐπιβεβλημένο, διότι συνέπιπτε νὰ εἶναι ἡμέρα Τρίτη. Ἔτσι ἡ ἀποβίβασις ἀνεβλήθη γιὰ τὴν ἐπομένη, 18^η Ὀκτωβρίου. (Σπ. Γασπαρινάτου, *Ἀπελευθέρωσις. Δεκεμβριανὰ*, Α' [Ἀθήνα: Σιδέρης, 1998], σ. 85.)

43. Ὁ Βενιζέλος, ὅπως ἔχει ἐκτεθεῖ καὶ στὸ κείμενο ἀνωτέρω ὑπὸ ζ', **πίστευε** στὴν **τύχη**. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἦταν δεισιδαίμων. Κατ' ἀκρίβεια ὁ Μανωλικάκης (Γιάννης Μανωλικάκης, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡ ἀγνωστὴ ζωὴ του* [Ἀθήνα: Γνώσις, 1985], σ. 468) διατείνεται ὅτι ὁ Κλέαρχος Μαρκαντωνάκης, στενὸς φίλος τοῦ Βενιζέλου, θεωροῦσε πῶς ὁ τελευταῖος ἦταν καὶ δεισιδαίμων. Φρονῶ ὅτι πρόκειται περὶ σφάλματος – καὶ τὴν ἀντίληψή μου στηρίζω στὰ ἀμέσως ἄνω ἐκτιθέμενα (σημ. 42). Ἐνδεχομένως πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅταν εἶχε πλέον ἀποκάμει, νὰ κατέφυγε, κάπως καὶ αὐτός, στὴν διέξοδο τῆς δεισιδαιμονίας. Στοιχεῖα τέτοιας συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση, μοῦ εἶχε γνωρίσει –κι ἐκείνη ἐξ ἀκοῆς παλαιότερων– ἡ Ζωὴ χήρα Ἐλευθερίου Μητσοτάκη. Συνέγραφε τότε –2004– τὴν βιογραφία τοῦ προπάππου μου Κ.Κ. Μητσοτάκη (συζύγου τῆς ἀδελφῆς τοῦ Βενιζέλου Αἰκατερίνης [Κατήκως]) καὶ εἶχαμε γιὰ τὴν

Ἀκόμῃ, ἡ ἔννοια τοῦ ἀπροβλέπτου καὶ ὁ ἀντίστοιχος φόβος, τὸ – ἀνθρωπίνως – ἀδιέκδυτο τοῦ ἀποτελέσματος καλλιεργεῖ (καὶ) κλῆμα ὑποτίμησης. Ὁ λεγόμενος «τυχερός» ἀπολαμβάνει μικροτέρου κοινωνικοῦ σεβασμοῦ ἀπὸ ἐκεῖνον πὺν θεωρεῖται ὅτι πέτυχε –κυρίως– μὲ ὅ,τι ἡ κοινὴ ἀντίληψις χαρακτηρίζει, γενικὰ καὶ ἀόριστα, ὡς «ϊκανότητα».

κ'. Ὑπὸ τὶς ἀμέσως ἄνω σκέψεις ἐμφανίσθηκαν φίλοι πολλοί, ἰδίως μετὰ τὴν ἡμερίδα τῆς 18^{ης} Μαρτίου 2009. Διερωτήθησαν μήπως ἡ θέσις μου μειώνει τὸν μεγάλο Κρητικό, ὡς ἐνέχουσα παραγνώριση τῆς παροιμιώδους θεληματικότητάς του, συναφῶς καὶ τοῦ ἀπαράμιλλου θάρρους του, ὅπως καὶ τῆς ὀξυδέρκειας ἀλλὰ καὶ τῆς ἀγχίνουας καὶ τῆς ἀπέραντης μνήμης καὶ ἀκατάβλητης ἐργατικότητάς του. Ἀπάντησα στοὺς φίλους, **ὕπογραμμίζω καὶ τώρα**. Συγκέντρωνε, πράγματι, ὁ Βενιζέλος τὸ ἄθροισμα τῶν πιὸ πάνω σπάνιων δεξιοτήτων (χαρισμάτων). Τὰ μεγάλα ἐθνικὰ μας θέματα ἐξυπηρετήθηκαν, πράγματι, ἀπὸ τὰ χαρίσματα αὐτά. **Ἀλλά: Τὰ χαρίσματα καὶ τὶς συνθήκες ἡ μοῖρα τὰ ἀνέδειξε**. Πρόκειται γιὰ ἀγαθὰ πολῦτιμα πὺν δὲν προσφέρονται σὲ οἰοδῆποτε ἀνθρώπινο κατὰστημα (!!!).

κα'. Ἐπὶ τέλους ὁ βίος τοῦ κορυφαίου πολιτικοῦ προσφέρεται καὶ γιὰ **παραδειγματικὴ σύγκριση**. Ὁ Ἐλευθέριος δὲν ἦταν τὸ μόνον ἀγόρι στὴν οἰκογένεια. Δύο χρόνια πρωτύτερα εἶχε γεννηθεῖ ὁ Ἀγαθοκλῆς. Παιδί ἐκ γενετῆς (ἢ συνεπείᾳ νηπιακῆς βαριᾶς ἀσθένειας) πνευματικὰ ἀνάπηρο. Ὁ μεγαλύτερος αὐτὸς ἀδελφὸς οὐδέποτε ἀπέκτησε ἱκανότητα στοιχειώδους αὐτοσυντήρησης. Πέθανε τὴν ἴδια μέρα μὲ τὴ μητέρα του, στὴν Μῆλο τὸ 1896. Τάφηκαν στὸ ἴδιο μνῆμα. Καὶ τοῦ μνήματος τὰ ἔχνη εἶχαν χαθεῖ μέχρι τὸ 1991.⁴⁴ Ἡ ἐπιτύμβια πλάκα διαλαμβάνει ...«... Στυλιανὴ Κυρ. Βενιζέλου 1830-1896, ἐγγονὴ τοῦ **πολεμάρχου Βασιλείου Χάλη**. Μητέρα τοῦ **Ἐθνάρχου Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου** ...»... Ἐπίσης, ἀπλῶς: ...«... Ἀγαθοκλῆς Κυρ. Βενιζέλος 1861-1896 ...»...

Τὸ ποιὸς ὑπῆρξε ὁ τυχερὸς εἶναι αὐτονόητο. Μόνον στοιχειώδης –ἀπ' ἐκεῖ καὶ πέρα– σκέψις ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ κανεὶς τὴν ἀνυπερβλήτη δύναμιν τῆς **Τύχης**.

οἰκογενειακὴ μας ἱστορία ἐκτεταμένες συζητήσεις. Γιὰ τὴν δεισιδαιμονία ὡς ψυχικὸ βάλσαμο βλ. ἐπίσης Γ.Κ. Στεφανᾶκη «Ἀπάτη καὶ Ἀστρολογικὲς Προβλέψεις», ΠοινΧρ 1986 –ιδίως– σ. 861.

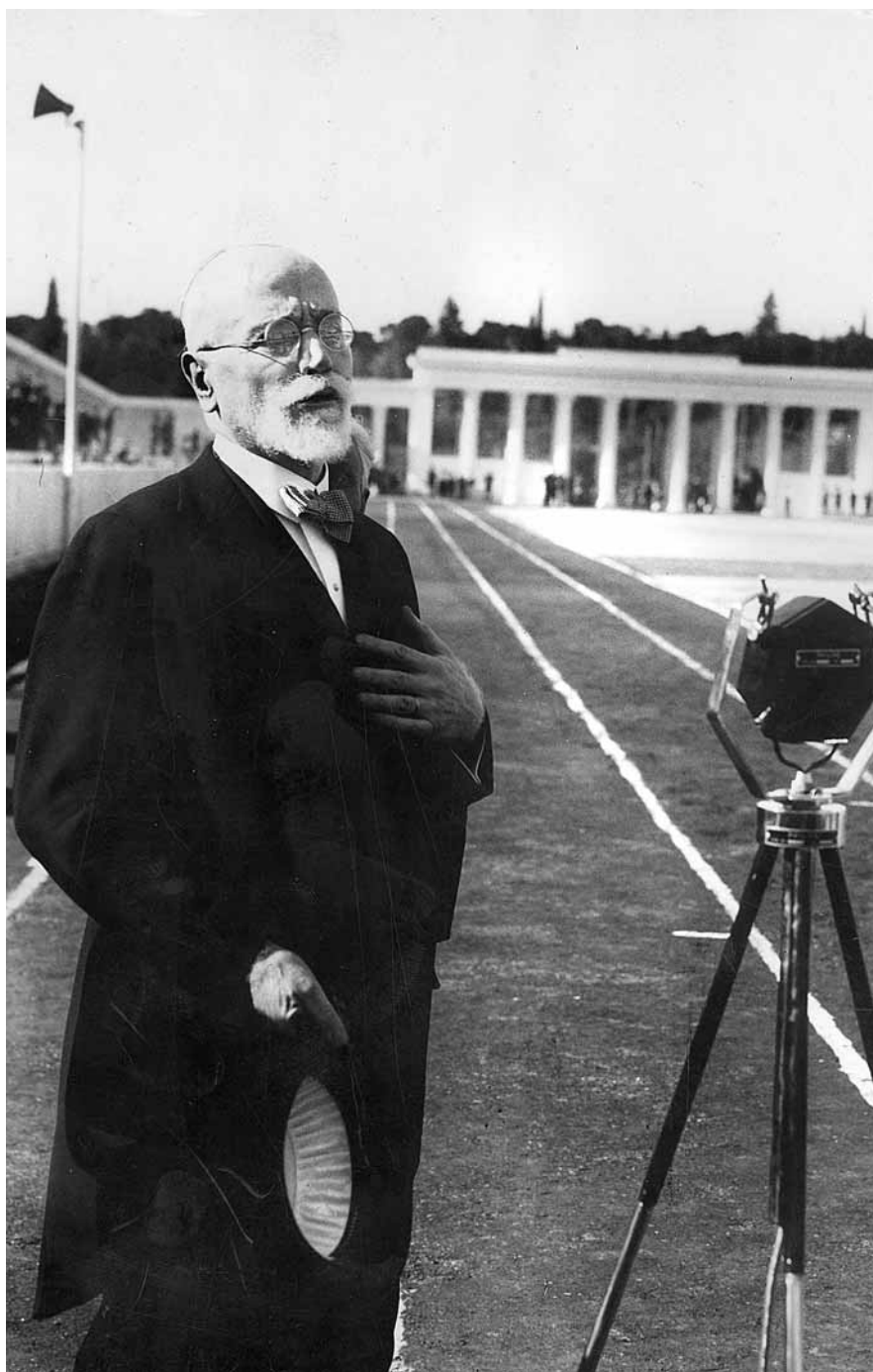
44. Χαρ. Προυκάκη, Ἐλ. Κ. Βενιζέλος. *Οἱ οἰκογενειακὲς ρίζες* (Ἀθήνα: Παρισιάνωνος, 2002), σ. 9 ἐπ.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΟΖΩΝΗ

Προέδρου τῶν Ὁμοτίμων Καθηγητῶν
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Ὑπῆρξε χειμαρρώδης, εὐγλωττος, πειστικός...

Ἡ ρητορική εἶναι υπόθεση καθαρὰ ἐλληνική. Συνδέεται μὲ τὸν διάλογο καὶ τὴν δημοκρατία, τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν ἐναρμόνιση τῶν ἀντιθέτων. Ἡ πρώτη ρητορική εὐρίσκεται στὸν Ὅμηρο, μεταφέρεται στὶς ἰωνικὲς πόλεις καὶ κορυφώνεται στὴν Ἀθήνα. Ρήτωρ ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς, ἐπίσης ὁ Κίμων καὶ ὁ Περικλῆς. Τὴν ρητορική διεμόρφωσαν στὴν Σικελία ὁ Κόραξ καὶ ὁ Τεισίας, ποὺ ἔγραψαν ἀντίστοιχο βοήθημα. Δεινοὶ ρήτορες ἦσαν οἱ σοφισταί, ἰδίως ὁ Πρωταγόρας, ὁ Ἰππίας καὶ ὁ Γοργίας. Ρητορική ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ συνέχισαν οἱ Λατῖνοι καὶ ἡ τέχνη τῆς εὐγλωττίας φθάνει ὡς τίς ἡμέρες μας.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶναι κυρίως καὶ πρωτίστως πολιτικός. Τὸν ἀπασχολεῖ ἡ πράξις καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἡγέτης, εὐκόλως διαφαίνονται τὰ ἀντίστοιχα προσόντα ποὺ διαθέτει: ταχύτητα ἀντιλήψεως, σιδηρὰ λογική, ἐπινοητικότηता, σχεδιασμὸ δράσεως μέχρι λεπτομερειῶν, ἐπισήμανση πιθανῶν ἐμποδίων καὶ ἐνδεχομένως κινδύνων. Ἀπέβλεπε πάντοτε σὲ ἀποτελέσματα θετικά, παραγωγικά, ὠφέλιμα. Εἶχε ὅμως ἐπίγνωση καὶ τῶν αἰφνιδίων μεταβολῶν τῶν πραγμάτων, ποὺ ὠδηγοῦσαν σὲ ἀδιέξοδο καὶ μὲ εὐστροφία καὶ ταχύτητα ἀνέστελλε τὴν δράση ἢ ἀλλάζε πορεία.

Ἀλλ' ὁ ἴδιος δὲν ἤθελε νὰ ἐνεργῇ μόνος. Διάλεγε τοὺς συνεργάτες του, ζητοῦσε συμπαράσταση καὶ ἐπεδίωκε τὴν συνειδητὴ συμμετοχή καὶ ἀποδοχή τοῦ λαοῦ. Ἡ ρητορική ὑπῆρξε κύριο ὄπλο τῆς μαχητικότητος καὶ τῆς σκοποθεσίας του. Ἐκανε διάλογο μὲ τοὺς συνεργάτες του. Ἦταν ἐνθουσιώδης, αἰσιόδοξος καὶ πειστικός πρὸς τὸν λαό. Δυναμικός, θαρραλέος, ἀνυποχώρητος καὶ μὲ ἀξιόλογη ἐπιχειρηματολογία κυριαρχοῦσε στὸ Κοινοβούλιο.

Δὲν εἶχε διδάσκαλο τῆς ρητορικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Ἡ εὐγλωττία του ἦταν ἔμφυτη, πηγαία, ἀληθινή. Κατεῖχε τὸ νόημα τῆς λέξεως, ἤξερε τὴν χρῆση τῆς πρὸς προτροπὴ καὶ διαμόρφωση («συνθήματος»). Εὐληπτή καὶ σαφὴς ἡ πρότασις. Ἄν καὶ ἐδέχετο τὴν δημοτική, ὁ λόγος του στὴν καθαρρεύουσα ἦταν κατανοητός, περιεκτικός, δυναμικός. Ἦξερε τί ζητοῦσε καὶ ποῦ ἀπέβλεπε. Ἡ κατοχή τοῦ θέματος διευκόλυνε τὴν πειστικότητα καὶ

προσέδιδε ροή στην εύγλωττία. Οί Λατῖνοι μιμούμενοι τούς "Ελληνες ἔλεγαν *rem tene et verba sequuntur*, δηλαδή κάτεχε τὸ θέμα σου καὶ τὰ λόγια θ' ἀκολουθήσουν. Ἡ γνώση τοῦ θέματος καταφαίνεται ἀπὸ τὸν ὀρθὸ προβληματισμό, ἀπὸ τὴν διατύπωση τῶν ἐπὶ μέρους ἐννοιῶν, τὴν λογικὴ ἀλληλουχία των, τὴν λεκτικὴ κλιμάκωση ἀπὸ τὸ ἀσθενέστερο στὸ ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα, εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἐπίλογος ὅχι μόνο νὰ ἔχῃ ὀρθὰ συμπεράσματα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀφίνη ὡς τελευταία ἐντύπωση βιωματικὲς προτάσεις πρὸς ἐνθάρρυνση, προτροπὴ καὶ ἐμπνευση συναισθήματος ἀσφαλείας στοὺς ἀκροατές.

Ἡ ρητορικὴ εἶναι ἐπιχειρηματολογία, ἔλεγε ὁ Βενιζέλος. "Ὅμως αὐτὸ δὲν ἐνεῖχε λογικὴ ξηρότητα, ἀλλ' ἐνέκλειε ἔντονο συναίσθημα, ἰσχυρὸ βίωμα ποὺ ἐμπνέει καὶ παρασύρει. Εἶχε ρητορικὴ δεινότητά κατὰ τὸν ὅρισμό τοῦ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς. Δεινότης ἢ τοῦ λόγου δύναμις, ἢ τὴν λογικὴν συναρπάζουσα καὶ τὰ πάθη ἐξεγείρουσα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἤθελα νὰ σχολιάσω ὅτι ὁ ὅρος πάθος δὲν εἶναι μονοσήμαντος, ὅπως εἶναι σήμερα, ἀλλὰ στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐνέχει ἀμφισημία. Τὸ πάθος δύναται νὰ σημαίνει ἰσχυρὸ καὶ μόνιμο συναίσθημα χαρᾶς, αἰσιοδοξίας καὶ δημιουργικότητος ἢ ἀντιθέτως ἔντονη ροπὴ πρὸς λύπη, ἀπαισιοδοξία, ἀδράνεια ἢ τυφλὴ μαχητικότητά. Ὁ δὲ Βενιζέλος καὶ ἀπὸ χαρακτῆρος ἦταν αἰσιοδόξος, ἀποφασιστικὸς καὶ δημιουργικός. Ἀκόμη καὶ ἐπικριταὶ τοῦ ἐθαύμαζαν τὴν δύναμη τοῦ λόγου του, ὅπως ὁ ναύαρχος Mark Kerr, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ Βενιζέλος ἦταν ἐπαρσάτης πιστεύων εἰς τὴν ἀποστολὴν του ἐν τῷ βίῳ, μέγας ρήτωρ μὲ μεγάλῃν δύναμιν μαγνητισμοῦ. Ἦτο γεμάτος ἀπὸ ἀκτινοβολούσας ἰδέας.¹

Ἡ ρητορικὴ του δεινότης καὶ ἡ ἡγετικὴ του ἱκανότης ἐφάνησαν, εὐθὺς ὡς ἔφθασε στὴν Ἀθῆνα ἀπὸ τὴν Κρήτη. Τὴν 5/18 Σεπτεμβρίου 1910 ἔφθασεν εἰς τὸν Πειραιᾶ, ὅπου μέγα πλῆθος τὸν ὑπεδέχθη μὲ θερμοτάτας ἐκδηλώσεις. Ἀνῆλθεν ἀμέσως εἰς Ἀθήνας καὶ μετ' ὀλίγον ἐξεφώνει ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τοῦ ξενοδοχείου «Μέγα» (*Grand Hôtel*) τὸν περίφημον λόγον του. Εἰς τὸν λόγον ἐκεῖνον μὲ λιτότητα ἀλλὰ καὶ σαφήνεια περιέγραψε τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα καὶ προδιέγραψε τὰς γενικὰς γραμμὰς τῆς ἐνδεικνυμένης πολιτικῆς. Εἰς τὴν συγκεχυμένην κατάστασιν ἐκ τῆς συνθέσεως τῆς Νέας Βουλῆς καὶ τὴν ἐπακολουθοῦσαν τάσιν πρὸς «συντακτικὴν», ἡ ὁποία ἐνεφανίζετο ὡς πανάκεια καὶ περιεῖχε σοβαρὰν αἰχμὴν κατὰ τοῦ καθεστώτος, ἡ σθεναρὰ στάσις τοῦ Βενιζέλου, ταχθέντος ὑπὲρ τῆς «ἀναθεωρητικῆς» καὶ ἐμμείναντος εἰς αὐτὴν παρὰ τὴν ἐπίμονον ἀντίρρησην τοῦ ἀκροατηρίου, εἶχεν ὡς ἀποτέ-

1. Ἱστορία τοῦ Ἑθνικοῦ Διχασμοῦ. Κατὰ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003), σ. 114.

λεσμα νὰ κατοχυρωθῇ τὸ κῦρος του ὡς ἡγέτου εἰς τὰς μάζας καὶ νὰ κερδίσῃ οὗτος τὴν εὐμενῇ διάθεσιν τοῦ βασιλέως.²

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἡ ρητορική του δεινότης καταδεικνύεται στὸ Κοινοβούλιο, ὅταν ἀφηγητῇ ἐπιτυχῇ στρατιωτικῶν γεγονότων ἢ προβαινὴν σὲ ἀναλύσεις πολιτικῶν ἐνεργειῶν καὶ διαπραγματεύσεων μὲ ἐπιτυχῇ ἔκβαση. Ὑποθέτω ὅτι ἐκείνη ἡ ἐκτίμησις τῆς ἐπιχειρήσεως, ὅταν ἀντιμετώπιζε οἰκονομικὰ προβλήματα. Ἐπεσήμεινε τὶς δυσκολίες, ἀλλὰ συγχρόνως προέβαινε σὲ λύσεις θεραπειῶν. Ἐσκέπτετο τοὺς ἀγρότες, ἀγαποῦσε τοὺς πτωχοὺς, τοὺς πρόσφυγες. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς ἀδυνάτους ἦταν μεγάλο. Πολλὰ φορὲς δὲν ἀπέκρυπτε τὴν ἀλήθεια, ὅσο ὀδυνηρὴ καὶ ἂν ἦταν. Οἱ πρόσφυγες ἤλπιζαν καὶ προσδοκοῦσαν νὰ ἐπανέλθουν στὴν γενέτειρά των, ἀλλ' ὁ Βενιζέλος κατεδείκνυε ὅτι ἡ παλιννόστησις ἦταν ἀδύνατος. Ἡ ρητορική του δὲν ἀποτελοῦσε συγκατάληψιν μὲ ἐπιφανειακὴ ὥραιολογία.

Ἦξερε, πάλι, νὰ ἐπαινῇ καὶ νὰ θαυμάζῃ τὴν συμβολὴν τῶν Ἑλλήνων στὸ παρελθόν. Τὸ Μεσολόγγι γι' αὐτὸν ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς νίκης τοῦ πνεύματος, ποὺ ὑπερβαίνει τὶς μικρότητες καὶ τὰ πλήθη τῶν πολεμίων. Ἡ Ἑλλὰς ἐὺγνωμονεῖ τὸ Μεσολόγγι διὰ τὴν ἱστορικὴν σελίδα τοῦ μεγαλονοσήματος τῆς Ἐξόδου, ἡ ὁποία δὲν τῆς χρησιμεύει δι' ἐπίδειξιν, ἀλλὰ τῆς εἶναι χορηγὸς καὶ πηγὴ ἐμπνεύσεως διὰ τὰς νέας γενεάς.³ Ἡ ἐπίγνωσις τοῦ σκοποῦ ἄγει στὰ κατορθώματα. Οἱ λαοὶ μεγαλουργοῦν ὅταν αὐτοὶ καὶ οἱ κυβερνῆται των γνωρίζουν τί θέλουν καὶ κανονίζουν ἀναλόγως τὴν πολιτικὴν των. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐμεγαλουργεῖ καὶ κατὰ τὴν παρελθούσαν ἑκατονταετίαν ὀλόκληρον, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἐσχάτων, διότι καὶ αὐτὸς καὶ οἱ κυβερνῆται του ἐγνώριζαν τί ἤθελαν.⁴

Ἐπιδέξιός καὶ πειστικός ἦταν ὁ Βενιζέλος, ὅταν προέβαινε σ' ἀντίρρηση ἐπικρίσεων βουλευτῶν, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦσαν νὰ φέρουν τὸν Κρητὰ πολιτικὸν σὲ δύσκολη θέσι. Σταχυολογῶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀπαντήσεων τὴν ἐπικριτικὴν ἐρώτησιν βουλευτοῦ, ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἡ εἰρηνοφιλία τοῦ Βενιζέλου μποροῦσε νὰ προκαλέσῃ μίαν νέαν γενεὰν ὑλιστικῇ. Καὶ ἐκεῖνος ἀπαντᾷ δι' ἐρωτήσεως: Δι' αὐτὸ τάχα ὑπάρχουν τὰ ἔθνη; ... Δι' αὐτό; ... Ἰνα ἐτοιμαζώμεθα διαρκῶς εἰς πόλεμον; ... Καὶ πρέπει νὰ συνηθίζωμεν τὴν νεολαίαν

2. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. τρίτος: *Ἡ μεγάλη ἐξόρμησις, 1909-1922* (Ἀθήναι: Πάπυρος, 1966), σ. 107.

3. Σ. Ἰ. Στεφάνου, *Ἐλευθερίου Βενιζέλου πολιτικαὶ ὑποθήκαι* (Ἀθήναι, 1965), σ. 260.

4. *Αὐτόθι*, σ. 268.

μας εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ πολέμου, διότι ἄλλως κινδυνεύει νὰ γίνη ὕλιστική; Ἡ ρητορική ἐρώτηση ἐνέχει ἄρνηση καὶ ἀναίρεση ποὺ δὲν ἐκφράζει καθολικὸν κῦρος, διότι ὁ Βενιζέλος σχολιάζει: *Τὸν εὗρισκω τὸν πόλεμον ὡς ἐξυπηρετικὸν ὑψηλῶν ἰδεωδῶν, ὅταν ἐπιβάλλεται εἰς μίαν χώραν ἀμυνομένην, ὅταν ἡ νεολαία καλῆται νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν πατρίδα. Καὶ ἡ θετικότης ἰσχυροποιεῖται, ὅταν εἰρήνη δὲν σημαίνει ἀδράνεια καὶ ἀδιαφορία, ὥστε νὰ ἀναπτύσσεται ὕλιστικὸ πνεῦμα, ἀλλ' ἀπεναντίας ἀποτελῇ παράγοντα πραγματώσεως τῶν ἀξιῶν. Καὶ προβαίνει στὴν ἀποφώνησιν: Νομίζετε ὅτι θὰ ἐργασθῶμεν δι' ἓνα κόσμον ὕλιστικόν καὶ δὲν πιστεύετε, ὅπως πιστεύω καὶ ἐγώ, ὅτι θὰ ἐργασθῶμεν δι' ἓνα ἰδανικὸν πολὺ ἀνώτερον, πολὺ συμφωνότερον μὲ τὰς παραδόσεις τὰς ἰδικὰς μας καὶ διὰ τὸ ὅποιον αἱ μέλλουσαι γενεαὶ θὰ μᾶς ἐλλογοῦν;*⁵ Ὁ συλλογισμὸς ἄγει σὲ ἀναντίρρητο συμπέρασμα: Ἡ ἀληθινὴ εἰρήνη προϋποθέτει πνευματικότητα.

Παραλείπω τὴν ἰσχυρὰ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία μὲ τὴν εὐγένεια τοῦ ὕφους, ὅταν εὐχαριστῇ τὴν Γαλλικὴ Ἀκαδημία Πολιτικῶν καὶ Ἠθικῶν Ἐπιστημῶν γιὰ τὴν ψήφισή του ὡς μέλους. Ἀπλῶς ἀναφέρω τὸ ὑπόμνημα τοῦ Βενιζέλου *La Grèce devant le Congrès de la Paix* τῶν Παρισίων, στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσει τὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος μὲ ἀριθμούς, προσαγωγή γεγονότων, ἀναδρομὴ στὴν ἱστορίαν καὶ ἀναίρεση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἀντιφρονούντων. Τὸ ὑπόμνημα αὐτό, ὅπως καὶ ἄλλα ὑπομνήματα ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν λογικὴ τους, πρέπει ν' ἀποτελοῦν μαθήματα γι' αὐτὸν ποὺ θέλει ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ὁδὸν τῆς διπλωματίας.

Ἀπλῶς μὲ τὴν βραχεῖαν αὐτὴν εἰσήγησιν θέλησα νὰ καταδείξω τὴν ρητορικὴν τοῦ Βενιζέλου ὡς πειθοῦς δημιουργό. Θὰ κλείσω μὲ μία κατὰ φαντασίαν νεκρολογία, ποὺ εἶναι γεμάτη χάρη καὶ κομψότητα. Ὁ Παπαναστασίου σὲ συνεδρία τοῦ Κοινοβουλίου κατηγορεῖ τὸν Κρητὰ πολιτικὸ γιὰ *μοιρολατρικὴν στάσιν ἔναντι τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων τοῦ τόπου*. Ἐκεῖνος μὲ ἥπιον ὕφος ἀπαντᾷ στίς ἐπικρίσεις, ἀποκαλεῖ τὸν Παπαναστασίου *ἀγαπητὸν ἀρχηγὸν τοῦ Ἀγροτικοῦ Ἑργατικοῦ Κόμματος*. Καὶ εἶναι βέβαιος ὅτι σὲ περίπτωσιν θανάτου τοῦ Βενιζέλου ὁ ἀμφισβητίας πολιτικὸς θὰ ἐκφωνοῦσε ὑποδειγματικὸ ἐπικήδειον. Θὰ ἔλεγε: *Ἀγαπητοὶ φίλοι, ὁ προκείμενος νεκρὸς ἦτο ἓνας ἀληθινὸς ἄνθρωπος, μὲ μεγάλο θάρρος, μὲ αὐτοπεποίθησιν καὶ δι' αὐτὸν καὶ τὸν λαόν, τὸν ὅποιον ἐκλήθη νὰ ὑπηρετήσῃ. Ἵσως ἔκαμε πολλὰ σφάλματα, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τοῦ ἀπέλειπε τὸ θάρρος. Ποτὲ δὲν ὑπῆρξε μοιρολατρὴς. Διότι δὲν*

5. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἐλευθερίου Βενιζέλου πολιτικαὶ ὑποθήκαι*, τόμ. β' (Ἀθήναι, 1969), σσ. 263-264.

περίμενε ποτέ ἀπὸ τὴν μοῖραν του νὰ ἴδῃ τὴν χώραν του προηγμένην, ἀλλ' ἔθεσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς ὅλον τὸ πῦρ τὸ ὅποῖον εἶχε μέσα του, κάθε δύναμιν ψυχικὴν καὶ σωματικὴν.⁶ Ὁ Βενιζέλος συμπεριφέρεται μὲ ἐπιείκειαν πρὸς τὸν ἄλλοτε συνεργάτη του. Παραπονεῖται, ἀλλὰ δὲν ἀγανακτεῖ. Ὁ ἴδιος ἐπινοεῖ τὸν ἐπικήδειο, γιὰ ν' ἀποκαλύψῃ τὰ ἀληθῆ συναισθήματα τοῦ συνομιλητοῦ του.

Αὐτὸ τὸ χωρίο μοῦ προσφέρει τὴν δυνατότητα ἀρίστου ἐπιλόγου τῆς εἰσηγήσεώς μου. Ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε μαχητὴς τῆς πατρίδος. Ἀκαταπόνητος διαπραγματευτής. Ὁ λόγος του ἦταν πάντοτε μεστός ἀπὸ λογικὴ, μὲ γνώση τῶν προβλημάτων, μὲ σαφήνεια, εὐγλωττία, μὲ ρητορικὴς ἐρωτήσεις καὶ ρητορικὰ σχήματα, μὲ πειθὸν ποὺ ἀπέβλεπε σὲ συγκεκριμένους σκοπούς. Ἐπειθε, διότι ἐγνώριζε. Ἐγνώριζε, ἐπειδὴ μελετοῦσε. Μελετοῦσε, γιὰ νὰ πράξῃ. Κυρίαρχος ὁ λόγος, ὅχι μόνο ὡς ὁμιλία ἀλλὰ καὶ ὡς λογικὴ. Εἶμαι γεμάτος νοῦ, ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Παλαμάς.

6. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἐλευθερίου Βενιζέλου πολιτικά ὑποθήκαι* (Ἀθήναι, 1965), σσ. 75-76.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Διευθυντῆ τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΥΤΑΡΧΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ
ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΑΣΙΛΕΙΑ:
ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΡΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α΄
ΣΤΟΝ ΘΡΟΝΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Προτού νὰ παρουσιαστῇ ὁ πυρήνας τῆς ἀνακοίνωσής μου, ἐπιβάλλεται ἡ διευκρίνιση δύο ἐννοιῶν ποὺ θὰ λειτουργήσουν ὡς πόλοι σὲ ὅσα θὰ ἀναπτυχθοῦν. Αὐτὲς δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Δεξιᾶς καὶ τῆς Ἀριστερᾶς.

Ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ σήμερα τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ, οἱ ἔννοιες αὐτὲς συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν καί, φυσικά, νὰ διέπουν καταστάσεις πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς. Ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἔκανε τὶς σχετικὲς διαπιστώσεις ὑπῆρξε ὁ Ἀριστοτέλης¹ καὶ ὁ Νεοέλληνας ποὺ τελείως «ξεκαθάρισε» τὴν κατάσταση ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος.² Καλλίτερα ὅμως νὰ δοθεῖ, ἐδῶ, περιληπτικῶς ἡ οὐσία τῶν διαπιστώσεων τῶν δύο αὐτῶν φιλοσόφων. Δεξιὰ λοιπὸν εἶναι ἡ ἰδεολογία ἡ μᾶλλον ἡ κοσμαντίληψη (*Weltanschauung*) βάσει τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι θεωροῦνται, λόγῳ ἰκανοτήτων καὶ ψυχικῶν γνωρισμάτων, ἄνισοι μεταξὺ τους· ἐνῶ Ἀριστερὰ εἶναι ἡ πολιτικὴ -μὰ καὶ φιλοσοφικὴ- παράταξη στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἡ ἰσότης τῶν ἀνθρώπων θεωρεῖται δεδομένη. Βλέποντας λοιπὸν τὰ πράγματα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ γωνία, εἶναι σαφὲς πῶς, θεωρητικῶς ἔστω, ἀπὸ τὴ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, κανεὶς βρίσκεται, θεωρητικῶς ἔστω, στὸ πεδίο τῆς

1. Στὸν Ἀριστοτέλη ὀφείλεται ἡ κλασσικὴ διαπίστωση ὅτι ἐκ γενετῆς ὀρισμένοι ἄνθρωποι τείνουν πρὸς τὴν ὑποταγὴ καὶ ἄλλοι πρὸς τὴν ἐξουσία· καὶ ὅτι ἀμοιβαία φιλία ἐνώνει τοὺς ἐκ φύσεως κυρίους καὶ τοὺς ἐκ φύσεως δούλους, «ἐνῶ οἱ κατὰ νόμον καὶ διὰ τῆς βίας τοιοῦτοι τρέφουν τὰ ἀντίθετα αἰσθήματα». (*Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν Α'*, 1254a, 1255b.)

2. Ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ τὸ πλάσμα τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς δημοκρατίας, ὁ σεβασμὸς τῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας γίνεται προϋπόθεση *sine qua non* κάθε μορφῆς δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. (Κωνσταντῖνου Τσάτσου, *Πολιτικὴ Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας* [Ἀθήνα: Οἱ ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 2000³], σ. 170.) Γιὰ μία εὐρύτερη ἀνάλυση -ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὀπτικὸ πρῆσμα- τοῦ ὅλου θέματος, βλ. κυρίως K.R.Bolton, *Thinkers of the Right challenging materialism* (Luton: Luton Publications, 2003²), σσ. 9, 11.

Ἀριστεράς. Καὶ βέβαια, οἱ ἐξηγήσεις αὐτὲς εἶναι ἀναγκαῖες, ὥστε νὰ ξέρει κανεὶς γιὰ τί ἀκριβῶς γίνεται λόγος.

Α'

Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ὅπως ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἦταν Κράτος ἐπαναστατικοῦ χαρακτήρα· καὶ αὐτό, ἐπειδὴ τὰ σύνορά του δὲν εἶχαν θεωρηθεῖ δεδομένα. Εὐχερῶς ὅμως διαπιστώνεται μία ἰδιομορφία. Πράγματι, ἂν καὶ ἔχει ἤδη ἀποδειχθεῖ πὺς *de jure* προστασία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων δὲν ἐπιβλήθηκε στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα,³ εἶναι σαφὲς ὥστόσο ὅτι στὴν πράξη αὐτὴ ἡ προστασία ὑπῆρξε. Τεκμήριο τῆς προστασίας αὐτῆς μάλιστα εἶναι ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, κατὰ τὴν ὁποία καταστράφηκε γενικῶς ἡ ναυτικὴ ἰσχὺς τοῦ Ἰσλάμ καί, συνακολούθως, κατοχυρώθηκε ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δικῆς μας χώρας. Χωρὶς τὴ ναυμαχία ἐκείνη, πράγματι, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση δὲν θὰ εἶχε λήξει ἐπιτυχῶς γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ Ὅπλα. Οἱ Ἕλληνες νικήσανε – βεβαίως, ἀλλὰ χάρη στὴ βοήθεια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς.

Τί μπορεῖ νὰ σημαίνουνε ὅλα αὐτά; Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ὅπως ἦδη τονίστηκε, ἦταν Κράτος ἐπαναστατικό. Τροχοπέδη ὅμως στὴν ὁρμὴ ποὺ προέκυπτε ἀπὸ τὸν χαρακτήρα του αὐτὸν ὑπῆρξαν οἱ ροπὲς ποὺ ἀναπτύσσονταν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, λόγῳ τῆς πολιτικῆς τῆς Βρεταννίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας. Ὁ πρῶτος βασιλιάς τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ὅθων, εἶχε ἐνστερνιστεῖ τὴν *οἶονεὶ* ἐπαναστατικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ραγδαίως ἐπιβάλει, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή του, τὸν στρατιωτικὸ, τὸν πολεμιστὴ ὡς κυρίαρχο τύπο ἀνθρώπου στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, εἶχε δώσει ἓνα σαφὲς δεξιὸν χαρακτήρα στὸ νεοπαγὲς Βασίλειό του. Ἀξίζει, στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὴν ἀποστροφή ἀλλὰ καὶ εἰρωνεία ποὺ ἐξέφρασε ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ὅταν, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, τοῦ κάνανε λόγο γιὰ σύνταγμα καὶ ἐκλογές. Ὁρθὰ-κοφτὰ ἐξήγησε ὁ Γέρος τοῦ Μωριᾶ ὅτι, ἐὰν γίνονταν ἐκλογές, ὁ λαὸς θὰ ἐξέλεγε ὅχι τοὺς καλλίτερους μὰ τοὺς χειρότερους – καὶ αὐτὸ θὰ ἐπέφερε τὴν καταστροφή τῆς Πατρίδας.⁴ Καὶ ὁ Κολοκοτρώνης, βέ-

3. Βλ. Χαρικλείας Γ. Δημακοπούλου, «Ἡ κατάργησις τοῦ “καθεστῶτος προστασίας” τῆς Ἑλλάδος», Ἀνακοινώσεις ἡμερίδος (17 Μαρτίου 2008) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2008), σσ. 65-90.

4. Νικολάου Δραγούμη, «Ἀπόσπασμα ὑπομνημάτων ἀνεκδότων», *Πανδώρα* (Ἀθήνα), τόμ. ΙΘ' (1868-1869), σ. 105.

βαια, δὲν ἦταν ἀπλῶς ἓνας πολέμαρχος τοῦ 1821· ἦτανε ὁ χαρακτηριστικότερος ἐκπρόσωπος τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας ποὺ εἶχε σαφῶς εὐνοήσει ὁ Ὅθων καὶ ἡ ὁποία τότε ἐξουσίαζε τὴν Ἑλλάδα.

Αὐτὰ πῆραν τέλος μὲ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο τῶν ἐτῶν 1853-1856 καὶ τὴ συνακόλουθη κατάληψη τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ στρατεύματα ἀγγλικὰ καὶ γαλλικὰ· ἡ κατοχὴ αὐτὴ κράτησε μέχρι τὸ 1857 καὶ ἐπέφερε τὴν καταστροφικὴν τοῦ γοήτρου τοῦ Ὁθωνα καὶ τῆς Ἀμαλίας.⁵ Ἡ κατὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1862 ἐξουσίαν τοὺς λοιπὸν δὲν ἦτανε, στὴν οὐσίαν, παρὰ ἐπακόλουθο τῆς ρωσικῆς –καὶ συνακολούθως καὶ τῆς ἐλληνικῆς– ἥττας στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Ἀπὸ τότε ὁ τύπος τοῦ ἥρωικοῦ πολέμαρχου, σὰν τὸν Κολοκοτρώνη καὶ τὸν Μιαούλη, δραστηρικῶς παραγκωνίστηκε, ἐνῶ, παρὰλληλα, ἐπιβλήθηκε ὁ τύπος τοῦ δικηγόρου, εὐρύτερα τοῦ πτυχιούχου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί, ἀκόμη παρὰπέρα, ἐκεῖνος τοῦ «χρυσοκάνθαρου», δηλαδὴ τοῦ πλουτοκράτη ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Ἡ ἀνάρρηση στὸν ἐλληνικὸ θρόνο τοῦ Γεωργίου Α' ἐπιτάχυνε τὶς ἐξελίξεις αὐτές. Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος στράφηκε πρὸς τὰ ἀριστερά· ἡ βασιλεία ἀπὸ μοναρχία αὐταρχικοῦ χαρακτήρα ἔγινε φιλελεύθερη – καὶ ἡ στροφή αὐτὴ ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1875 ἐπικράτηση τῆς ἀρχῆς τῆς Δεδηλωμένης.⁶ Βάσει τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, πράγματι, ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ Κράτους ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναθέτει

5. Σχετικῶς μὲ τὸν Ὁθωνα ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἀκόλουθο κείμενο τοῦ Χαριλάου Τρικούπη (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ περὶφημο ἄρθρο του «Παρελθὸν καὶ ἐνεστὼς»): Δὲν εἶχε δὲ μόνον ιδιωτικὰς ἀρετὰς ὁ βασιλεὺς Ὁθων. Γεννηθεὶς βασιλόπαις καὶ ἡγεμονικῆς τυχῶν ἀνατροφῆς, εἶχε πλήρη τὴν συναίσθησιν ὅτι ὁ θρόνος ἐφ' οὗ ἐκάθητο, ἰδρῶθη οὐχὶ χάριν αὐτοῦ, ἀλλὰ χάριν τοῦ Ἑθνους, καὶ ὅτι αἱ προνομίαι τοῦ Στέμματος εἶχον μόνον λόγον ὑπάρξεως τὴν δι' αὐτῶν ἐπιτέλεσιν τῶν εἰς τὸ Στέμμα ἐπιβαλλομένων καθηκόντων. Πλὴν ὀλίγων ὥρῶν ἀναπαύσεως, ὁλόκληρον τὴν ἡμέραν κατεγίνετο εἰς τὴν διεκπεραίωσιν τῆς δημοσίας ἐπιτηδεύσεως καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν πραγμάτων καὶ τῶν προσώπων μὴ περιοριζόμενος εἰς τὸ ἐνεστὼς, ἀλλ' ἀνατρέχων εἰς τὰς ἱστορικὰς τοῦ παρόντος πηγὰς. Οὐδεὶς κάλλιον αὐτοῦ κατεῖχεν τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, οὐδεὶς πλείοτερον ἐπεδείκνυνε σεβασμὸν εἰς πᾶσαν δόξαν τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος καὶ εἰς τὰς παραδόσεις καὶ τοὺς πόθους τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Συνεταύτιζεν ἑαυτὸν μετὰ τοῦ θρόνου του, καὶ ἀπέναντι Ἑλλήνων καὶ ξένων ἡσθάνετο ἑαυτὸν Ἕλληνα, θεωρῶν πᾶσαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὀλιγορῖαν ὡς προσωπικὴν πρὸς αὐτὸν προσβολήν. Οὐδέποτε ἐδικαιολόγει ἑαυτὸν ἢ τὴν κυβέρνησίν του, ἐπιρρίπτων τὰ σφάλματα εἰς τὸν τόπον, ἀφοῦ ἐν τῇ συνειδήσει του ὁ τόπος καὶ αὐτὸς ἦσαν ἀδιαχώριστα. (Περὶ Χαριλάου Τρικούπη. Ἀνάλεκτα ἐκ δημοσιευμάτων, τόμ. Α' [Ἀθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1912], σ. 435.)

6. Αὐτόθι, σσ. 523-524.

τὸν σχηματισμὸ κυβέρνησης στὸν ἐπικεφαλῆς τοῦ κόμματος ποὺ εἶχε τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ. Καὶ αὐτὸ ἔχει σημασία, γιατί ἔως τότε ὁ βασιλιάς μπορούσε νὰ κάνει πρωθυπουργὸ ἐκεῖνον τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὡς τὸν περισσότερο κατάλληλο.⁷

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ, πάντως, ὅτι ἡ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Α' ἀποδοχὴ τῆς Δεδηλωμένης καί, συνακολούθως, ἡ ἀνοδος τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη στὸ ἐλληνικὸ πολιτικὸ στερέωμα ὑπῆρξε προοίμιο τῆς ἀνάδυσης τοῦ Βενιζέλου. Αὐτὸ εἶναι σωστὸ – ἀλλὰ ὄχι γιὰ τοὺς λόγους ποὺ συνήθως προβάλλονται.

Β'

Ὁ Βενιζέλος γεννήθηκε στὴν Κρήτη. Ἐκεῖνο ὅμως στὸ ὁποῖο, γενικῶς, δὲν δίνεται προσοχὴ εἶναι ὅτι ἡ οἰκογένεια στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας ἀνατράφηκε δὲν ἦταν χαρακτηριστικῶς κρητικὴ. Ὁ πατέρας του φαίνεται πὺς καταγόταν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία⁸ καὶ ὅτι κατέληξε στὴν Κρήτη μετὰ ἀπὸ περιπλανήσεις, χάρις στὶς ὁποῖες ὅμως μπόρεσε νὰ πάρει τὴν ἐλληνικὴ ὑπηκοότητα τὴν ὁποία κληροδότησε στὸν γιό του. Ἡ μάνα, πάλι, τοῦ Μεγάλου μας Πολιτικοῦ ἦταν βεβαίως Κρητῖσα, ἀλλὰ γιὰ νὰ παντρευτεῖ τὸν πατέρα τοῦ Βενιζέλου χρειάστηκε νὰ ἔρθει σὲ σύγκρουση μὲ τὸ οἰκογενειακὸ της περιβάλλον.⁹ Ὁ ἴδιος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἄλλωστε εἶχε ἐξαρχῆς ἐκδηλώσει εὐφυΐα ἀξιόλογη – χάρις στὴν ὁποία, σὲ συνδυασμὸ βεβαίως καὶ μὲ τὶς πεripέτειες τοῦ πατέρα του, μπόρεσε νὰ ἀποφύγει τοὺς συνήθεις στὴ χώρα μας τοπικιστικoὺς δεσμούς. Ὅπως φαίνεται, μόνο περὶ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του συνδέθηκε ἰσχυρῶς μὲ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του· σὲ ὅλα τὰ ἄλλα του χρόνια

7. Βλ. σχετικῶς τὸ περίφημο ἄρθρο τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, «Τίς πταίει;» ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ φύλλο τῆς 29^{ης} Ἰουνίου 1874 τῆς ἐφημερίδας *Καιροί*. (*Περὶ Χαρίλαου Τρικούπη. Ἀνάλεκτα ἐκ δημοσιευμάτων*, τόμ. Α', ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 427-434.)

8. Ὁ πατέρας τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου εἶχε συγγενεῖς στὴ Σμύρνη. (Βλ. Νικ. Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Βενιζέλος ἔφηβος* [Ἀθήνα: Κυδωνία, 1964], σσ. 49-51.) Αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα γεγονότα. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὸ, ἄλλωστε, τὸ γεγονὸς ὅτι, κατὰ τὸν γάμο τους, οἱ ἀρμόδιες ὀθωμανικὲς ἀρχὲς στὴν Κρήτη εἶχαν ἐκδηλώσει σκεπτικισμὸ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ ὑπηκοότητα τοῦ Κυριάκου Βενιζέλου. (Βλ. Ὁδυσσέα Δημητρακόπουλου, «Δύο ὀθωμανικὰ ἔγγραφα γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Βενιζέλου», *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του* [Ἀθήνα: Φιλισόφτης, 1980], σ. 706.)

9. Ὁ Δημητρακόπουλος, «Δύο ὀθωμανικὰ ἔγγραφα γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Βενιζέλου», ἐνθ' ἀνωτ., σ. 701 ἐπ.

κινήθηκε με άνεση σχεδόν σε κάθε είδους περιβάλλον, χωρίς όμως να εκδηλώσει με κανένα δεσμό ιδιαίτερο.

Προτού να έλθει στην Αθήνα, ο Βενιζέλος είχε γίνει γνωστός στην Κρήτη. Και είχε γίνει γνωστός όχι μόνο ως νομικός και πολιτικός αλλά και ως επαναστάτης. Έδω και χρόνια, ή προσπάθεια που συστηματικώς καταβάλλεται είναι να συνδεθεί ή όλη δράση του Βενιζέλου στη Μεγαλόνησο με το ένωτικό αίτημα του Κρητικού Λαού. Φρονώ όμως πώς οι καρποί της προσπάθειας αυτής δεν εξηγούν σαφώς και πλήρως τα γεγονότα. Βεβαίως ο Βενιζέλος πάσχιζε να δώσει ευτυχές τέλος στο όλο δράμα του Κρητικού Λαού – αλλά, παράλληλα, έπαιρνε υπόψη του και άλλες συνισταμένες, που σήμερα έχουν ξεχαστεί. Έχοντας όμως κανείς υπόψη του όλα αυτά, πώς μπορεί να εξηγηθεί το φαινόμενο «Έλευθεριος Βενιζέλος»; Αυτό θα γίνει τώρα, αλλά βραχυλόγως, ώστε να μη προκληθεί κόπωση.

Ας τονιστεί ξανά: Στην Κρήτη ή δράση του δεν είχε σχέση μόνο με το ένωτικό αίτημα του Κρητικού Λαού. Στην πραγματικότητα, ή διαμάχη του με τον πρίγκιπα Γεώργιο, άρμοστή των Δυνάμεων στην Κρήτη, κυρίως απέβλεπε στον εξοβελισμό της ρωσικής επιρροής από τη Μεγαλόνησο. Και όταν αυτό το πέτυχε ο Βενιζέλος, πήρε (πρόσκληση) να έρθει στην Αθήνα, για να φέρει σε πέρας την αναδιοργάνωση του Έλληνικού Κράτους. Όλα αυτά όμως δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ιστορικώς, εάν δεν ληφθεί υπόψη ή βρεταννική πολιτική στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Τί σημαίνει αυτό; Πετρέλαιο!

Κατά την αρχή, πράγματι, του Κ' αιώνα, άρχισε, στον Βρεταννικό Στόλο, ή αντικατάσταση του κάρβουνου με το πετρέλαιο: πρέπει όμως να δοθεί προσοχή σε κάτι πάρα πολύ σημαντικό: Στα Βρεταννικά Νησιά υπάρχει κάρβουνο αλλά όχι πετρέλαιο. Κατά συνέπεια, ακριβώς λόγω της αντικατάστασης του κάρβουνου από το πετρέλαιο, ή Αγγλία έπαυε να είναι αὐτάρκης. Εάν λοιπόν ή έκαστοτε κυβέρνηση του Ένωμένου Βασιλείου δεν μπορούσε να βρεί πετρέλαιο στο εξωτερικό και να εξασφαλίσει την ακώλυτη ροή του προς τα Βρεταννικά Νησιά, ο Βρεταννικός Στόλος θα βρισκόταν ακινητοποιημένος – και αυτό θα σήμαινε θάνατο για το Βασίλειο της Αγγλίας. Κατά συνέπεια, το μεγαλύτερο κατά τον Κ' αιώνα επίτευγμα της όλης αγγλικής πολιτικής είναι ότι, και στις δύο παγκόσμιες συγκρούσεις, ο ανεφοδιασμός των βρεταννικών πολεμικών πλοίων σε πετρέλαιο, κυριολεκτικώς από την άλλη άκρη του κόσμου, υπήρξε τόσο όμαλός, ώστε δεν χρειάστηκε καν να γίνει για αυτόν λόγος.¹⁰

10. Βλ. Winston S. Churchill, *The World Crisis, 1911-1918*, τόμ. Ι (Λονδών, Odhams Press, α.έ.), σσ. 100-103. Η σε παγκόσμια κλίμακα έντατική εκμετάλλευση των κοι-

Τὸ ζήτημα τοῦ πετρελαίου ὅμως ὥθησε τοὺς τότε ἰθύνοντες τοῦ Λονδίνου νὰ κάνουνε σιωπηρὴ ἀλλὰ μεγάλῃς σημασίας πολιτικὴ στροφή. Πράγματι, ἐγκαταλείφθηκε τὸ περίφημο δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γιατί; Διότι, ἀπλούστατα, μεγάλες ποσότητες πετρελαίου βρίσκονται, ὡς γνωστόν, σὲ χῶρες τῆς Δυτικῆς Ἀσίας, ποὺ τότε ὑπάγονταν στὴν κυριαρχία τοῦ παδισάχ τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ διαλυθεῖ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Γιὰ νὰ εἶναι, ὅμως, κάπως ‘εὐπρεπής’ ἡ διάλυση αὐτῇ, γιὰ νὰ μὴ προσκρούσει, μὲ ἄλλα λόγια, σὲ ἰσχυρὲς ἀντιδράσεις, καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὶς ἀλυτρωτικὰς ροπὰς καὶ τάσεις τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καί, ἀκόμη, νὰ ἔχει τὴ συγκατάθεση ὅλων τῶν ἄλλων Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς. Τί σημαίνει αὐτό; “Ὅτι ὁ Α΄ Βαλκανικὸς πόλεμος, ὁ ἐναντίον τῆς Τουρκίας, ἦτανε ἤδη στὰ σκαριά πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ 1912 ἔκρηξή του· καὶ ‘κρυστάλλινες διαύγειας’ προσοιμίου του ὑπῆρξε ἡ ἰταλοτουρκικὴ σύρραξη στὴ Λιβύη, ποὺ, ὡς γνωστόν, ἄρχισε τὸ 1911. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴ δική μας χώρα, ὁ Βενιζέλος ἔπαιξε τότε ρόλο καθοριστικὸν – ἐθνωφελῶς ἀναπτύσσοντας ὅλες τὶς ἔξοχες ἰκανότητές του.

Ποιὸς τὸν ἐπέβαλε στὴν Ἀθήνα, ὅπου, ὅταν πρωτοῦλθε, στὰ 1909, ἦτανε σχεδὸν ἄγνωστος;¹¹ Μὰ ποιὸς ἄλλος; Ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Α΄ βέβαια, ὁπαδὸς καὶ αὐτὸς τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς καὶ χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τῆς φιλελεύθερης βασιλείας.¹² Ἔτσι ὁ Βενιζέλος, μὲ ἀποφασιστικὰς

τασμάτων πετρελαίου εἶχε ἀρχίσει ἤδη κατὰ τὸ β΄ ἡμῖς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνα· καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ κάρβουνου ἀπὸ πετρέλαιο στὰ πολεμικὰ πλοῖα, ἡ Μεγάλῃ Βρεταννία εἶχε ἀναλάβει ρόλο ἡγετικὸν στὶς σχετικὰς ἐρευνες ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας ἔτη τοῦ Κ΄ αἰῶνα. Καὶ ὁπωσδήποτε ἀξίζει, στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε ἡ προοπτικὴ καὶ μόνον τῆς σὲ βάρος τῆς Γερμανίας ἀπώλειας τῶν ρουμανικῶν πετρελαιοπηγῶν ὅσον ἀφορᾷ τὴ σύναψη τῆς ἀνακωχῆς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1918. Βλ. σχετικῶς *War Memoirs of David Lloyd George*, τόμ. II (Λονδῖνο: Odhams Press, ἄ. ἔ.), σ. 1921.

11. Χαρακτηριστικῶς: Γεωργίου Ρούσσου, *Νεώτερη Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, 1826-1974*, τόμ. πέμπτος: *Ἐποχὴ τοῦ Βενιζέλου* (Ἀθήνα: Ἑλληνικὴ Μορφωτικὴ Ἑστία, 1976), σσ. 222-223. Ὁ Βενιζέλος, πράγματι, δὲν εἶχε τὴν πλειοψηφία στὴν Α΄ Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ, ποὺ εἶχε προέλθει ἀπὸ τὶς ἐκλογὰς τῆς 8⁷⁵ Αὐγούστου 1910. (Βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. τρίτος: *Ἡ μεγάλη ἐξόρμησις, 1909-1922* [Ἀθήνα: Πάπυρος, 1966], σ. 106.)

12. Ἐνδεικτικῶς: Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. τρίτος, ἐνθ’ ἀνωτ., σσ. 108-111. Ὅπως φαίνεται, ἀπὸ Βρεταννοὺς καλλιεργήθηκε, σὲ πρώτη φάση τοὐλάχιστον, ἡ ἰδέα τῆς πρόσκλησης τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου ἀπὸ

κινήσεις καθοριστικῶς διεύρυνε τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ εἶχε ἐπιφέρει ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἔδωσε γερὰ (πάντοτε ὑπὸ τὴν ἀγγλικὴ καθοδήγηση) τὴ βαλκανικὴ συμμαχία¹³ καί, μετὰ τὴ νικηφόρα γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐκβασή τῶν δύο Βαλκανικῶν πολέμων, μπόρεσε νὰ ἀξιοποιήσει τὶς νίκες ποὺ εἶχε κερδίσει ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς καὶ Στόλος σὲ ὅλα τὰ πολεμικὰ θέατρα.

Δὲν χρειάζεται νὰ καταπιαστῇ κανεὶς ἐδῶ μὲ τὰ θέματα τοῦ Ἑθνικοῦ Διχασμοῦ καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Περιπέτειας, γιατί ἔχουνε ἤδη γίνεи ἀντικείμενο εὐρείας ἀνάλυσης. Ὁφείλει ὅμως κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι μόνον ὁ Βενιζέλος ἦταν σὲ θέση νὰ ἀξιοποιήσει σὲ ὄφελος τῶν Ἑλλήνων τὴν ἑλληνοβρετανικὴ σύμπλευση – καὶ κατὰ συνέπειά ὑπῆρξε σφάλμα, ἐφόσον κανεὶς περιοριστεῖ στὸ ζήτημα τῆς Μικρασιατικῆς Περιπέτειας, ἢ κατὰ τὸ 1920 ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ πηδάλιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

*
* *

Καλὸ εἶναι νὰ κλείσει ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ μὲ μιὰ ἀναφορὰ στὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς καὶ δράσης τοῦ Ἑλευθέρου Βενιζέλου – συγκεκριμένα στὴν περίοδο τῆς Μεγάλης Τετραετίας, 1928-1932, καὶ τὰ μετέπειτα. Τότε ὁ Βενιζέλος κινήθηκε σαφῶς πρὸς τὰ δεξιὰ, θέλησε νὰ ἐπιβάλλει αὐταρχικοῦ χαρακτήρα καθεστῶς στὴν Ἑλλάδα¹⁴ καί, βάζοντας τέρμα στὴν παραδοσιακὴ πρόσδεσή του στὸ ἄρμα τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς,¹⁵ ἐπιχείρησε θαυματικὴ στροφή πρὸς τὴν τότε φασιστικὴ Ἰταλία.¹⁶ Ἡ αἰτία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κυρίως στὸ ζήτημα τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν προσάρτηση τῆς ὁποίας στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια ὁ Βενιζέλος θεωροῦσε δικό του, προσωπικὸ ἐπίτευγμα,

τὴν Κρήτη στὴν Ἀθήνα (αὐτόθι, σ. 95), ἐνῶ ἡ βρετανικὴ πρεσβεία στὴν Ἑλλάδα ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν τελικὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων τοῦ Γεωργίου Α' μὲ τὸν Βενιζέλο. (Ἑλλάς. Ἀνεξάρτητος τόμος τῆς «Νέας Παγκοσμίου Ἐγκυκλοπαιδείας» [Ἀθήνα, 1959], σσ. 425, 430-431.)

13. Ἑλλάς..., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 435.

14. Βλ. Κ. Δ. Πολυχρονιάδου, *Αἱ γινῶμαι τοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ πολιτεύματος*, Ἀθήνα: Ἀργύρης Παπαζήσης, 1944².

15. Βλ. ἐνδεικτικῶς Γεωργίου Ρούσσου, *Νεώτερη Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, 1826-1974*, τόμ. ἔκτος (1915-1935), Ἀθήνα: Ἑλληνικὴ Μορφωτικὴ Ἑστία, 1975, σσ. 502-503· πρβλ. Γ. Δ. Καρανικόλα, «Ὁ Ἑλευθέριος Βενιζέλος γιὰ τὸν Γεώργιο Β' καὶ τὸν Μεταξά. Δύο ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς πρὸς τὸν φίλο του καὶ στενὸ συνεργάτη του Περικλῆ Ἀργυρόπουλο», *Ἱστορία* (Ἀθήνα), ἀρ. 95 (Μάιος 1976), σ. 13.

16. Γ. Ρούσσου, *Νεώτερη Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ἔκτος, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 477.

πὸν διακαῶς ἐπιθυμοῦσε νὰ κληροδοτήσῃ στίς ἐπόμενες γενεές. Ὡς γνωστόν, τὴν ἑλληνικὴ κυριαρχία στὴ Θεσσαλονίκη ἀπείλησε, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἡ Γιουγκοσλαβία, μὲ τὴ φανερὴ ὑποστήριξη τῆς Γαλλίας καὶ τὴ διακριτικὴ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας. Ἀντίθετα, ὁ Μουσολίνι εἶχε σαφέστατα διακηρύξει πὼς θὰ ἔφτανε ἀκόμα καὶ σὲ πόλεμο, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ ἐκεῖ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.¹⁷ Ἐτσι, τὸ περίφημο πλὴν Κίνημα τοῦ '35, πὸν χάθηκε ὄχι ἀπὸ κακὴ ὀργάνωση ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ προδοσία,¹⁸ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἰταλόφιλο. Ἡ τελικὴ κατάρρευση ὅμως τοῦ κινήματος ἐκείνου καθὼς καὶ ὁ –ὅπωςδὴποτε περιέργος¹⁹– θάνατος τοῦ Βενιζέλου στὸ Παρίσι τὸν Μάρτιο τοῦ 1936²⁰ ἔγραψαν τὴ σύγχρονη Ἱστορία τοῦ τόπου μας ὅπως τώρα τὴν ξέρουμε.

Μὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία, πού, φρονῶ, σύντομα θὰ ὑπάρξουν εὐκαιρίες νὰ ἀναδιφῇ κανεὶς.

17. Κώστα Ἀλ. Καραμανλῆ, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ ἐξωτερικὲς μας σχέσεις, 1928-1932* (Ἀθήνα: Ἑλληνικὴ Εὐρωεκδοτική, 1986), σσ. 52-57.

18. Τὰ γεγονότα: Γ. Ρούσσου, *Νεώτερη Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, 1826-1974*, τόμ. ἕκτος, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 510.

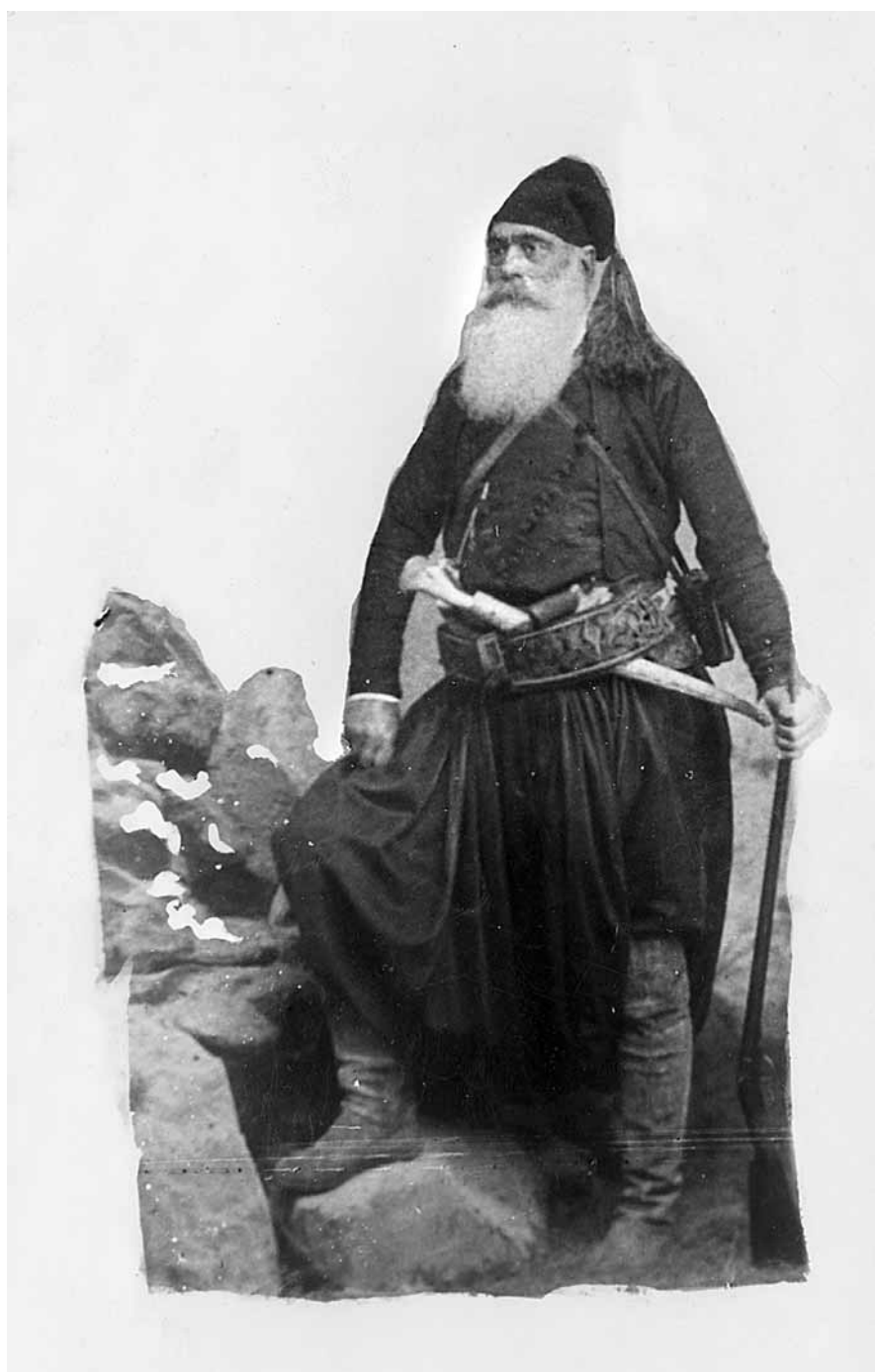
19. Ἐνδεικτικῶς: Γιάννη Μανωλικάκη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡ ἀγνωστὴ ζωὴ του* (Ἀθήνα: Γνώση, 1985), σσ. 582-583.

20. Τελευταῖο, πράγματι, κείμενο πὸν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἔγραψε ἦταν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀλέκο Ζάννα, μὲ τὴν ὁποία συνιστοῦσε στοὺς τότε ἰθύνοντες τῆς Ἑλλάδας τὴ μὴ διατάραξη τῶν φιλικῶν σχέσεων (πὸν ὁ ἴδιος εἶχε ἐγκαινιάσει) μὲ τὴν Ἰταλία. Ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα* (στὸ φύλλο τῆς 17^{ης} Φεβρουαρίου 1959) καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Μανωλικάκη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡ ἀγνωστὴ ζωὴ του, ἐνθ' ἀνωτ.* σσ. 19-21.

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ

Διδάκτωρ Ἱστορίας

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΕΝ ΑΝΑΜΟΝΗ ΤΗΣ ΑΦΙΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΖΑΪΜΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(ΜΑΡΤΙΟΣ-ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1906)

Τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Θερίσου εἶχε καὶ ἀρνητικὰς συνέπειες. Ἡ προσφυγὴ σὲ κίνημα ὁδηγοῦσε τὴν ἀντιπολιτευτικὴ δράσιν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῶν πολιτικῶν συνεργατῶν του ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς νομιμότητος. Θεωρεῖται ὅτι τὸ κίνημα αὐτὸ ὑπῆρξε μάταιο. Κατὰ τὴν ἄποψίν μου δικαιώθηκε, διότι μετὰ τὸ Θέρισον τὸ Κρητικὸ Ζήτημα εἰσῆλθε σὲ νέα ἐξελικτικὴ φάσιν. Ἡ Κρήτις ἐπλησίαζε πρὸς πολὺ τὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸ Θέρισον τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1905 ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶχε γράψει: *Πᾶσα παρέμβασις τῆς Εὐρώπης θὰ γίνῃ κατ' ἔννοιαν εὖρον πρὸς τὴν ἐπανάστασιν. Τὸ δυστόχημα εἶναι ὅτι ἔνεκα τῆς διαιρέσεως τῶν Κρητῶν σὲ δυναστικούς καὶ ἀντιδυναστικούς αἱ Δυνάμεις θὰ προσπαθήσουν νὰ ἀποκλείσουν τὴν ἔνωσιν γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθοῦν ζητήματα...*

Οἱ ἀπόψεις τῶν Θερισιανῶν ἐπεβλήθησαν. Παρὰ τὴν κρισιμότητα, τὴν ἀντίδρασιν τῶν ξένων ἀγνημάτων στὴ νῆσον, τὴν οἰκονομικὴν δυσπραγίαν, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐξασφάλιζε τὸν Νοέμβριον τοῦ 1905 τὸν ἔλεγχον τῶν διεθνῶν ἀρχῶν. Ἡ ἰδέα του περὶ ἐλεύσεως Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς ἡ ὁποία θὰ ἀντιλαμβάνοταν ὅτι ἦταν ἀπαραίτητη ἡ βελτίωσις τῆς ἐσωτερικῆς διακυβερνήσεως ἐξασφάλισε τὴ δικαίωσιν τῶν Κρητικῶν ἀγώνων. Ἡ ἄφιξις τῆς Διεθνοῦς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς στὴν Κρήτιν τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1906 ἀποτέλεσε σημερινὸ βῆμα· οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ δώσουν στὴν Κρήτιν βιώσιμην καὶ συνταγματικὴν αὐτονομίαν.¹

1. Γιά τίς ἐνέργειαις τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἔναντι τῆς Διεθνοῦς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς βλ. Κωνσταντίνου Φούμη, *Ἐκθεσις ὑποβληθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Μ. Φούμη εἰς τὴν Διεθνή Ἐπιτροπὴν*, ἐν Χανίοις 1906.

Γενικὰ γιὰ τὸ ἔτος 1906 στὴν Κρήτιν βλ. Στεφάνου Ἰ. Στεφάνου, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πλαστογράφος Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1977, σσ. 39-40· Οὐίλλιαμ Μίλλερ, *Ἡ Τουρκία καταρρέουσα. Ἱστορία τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1801 μέχρι τοῦ 1913*. Μετάφρασις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1994 (ἀνατύπωση), σσ. 537-538·

Μετά τὸ πέρας τοῦ κινήματος τοῦ Θερίσου ἡ φροντίδα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἐπικεντρώθηκε στὴν παράδοση τῶν ὅπλων στὶς Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις. Οἱ συνεργάτες του Θερισιανοὶ ἐδίσταζαν νὰ τὰ καταθέσουν καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἐπῆλθε διάσταση ἀπόψεων. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐδοκίμασε τὴν πικρία τῆς ἐλλείψεως ἀλληλεγγύης. Εἶχαν ἀγωνισθεῖ μαζὶ γιὰ τὰ ἐθνικὰ τοὺς δίκαια, ἀλλὰ μετὰ διασπάρσθηκαν. Στὶς 11 Μαρτίου 1906 στέλλει ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴ Χαλέπα στὸν φίλο του Μιχαὴλ Περδικάρη καὶ ἐκφράζει τὴ λύπη του, διότι ἡ διάσταση αὐτὴ θὰ ἐπιδράσει ὀλέθρια ἐπὶ τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐκλογῶν τοῦ ἐρχομένου Μαΐου 1906. Γράφει ὅτι θὰ προσπαθῇ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἁρμονία. Ἦταν ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία καταρτίζοντο οἱ συνδυασμοὶ στοὺς νομοὺς καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀγωνιζόταν νὰ μὴν ἐπικρατήσουν οἱ ἀρμοστειακοί, δηλαδὴ ἡ μερίδα τοῦ Πρίγκιπος Γεωργίου. Γιὰ τοὺς νομοὺς Χανίων καὶ Σφακίων εἶναι βέβαιο ὅτι οὐδεὶς ἀρμοστειακὸς θὰ ἐπιπλεύσει. Ὑπολογίζοντας καὶ τοὺς Μουσουλμάνους τοῦ Ἡρακλείου ἐχρειάζοντο ἀκόμη 17 πληρεξούσιοι μεταξὺ τῶν 78 Χριστιανῶν πληρεξουσίων τῶν νομῶν Ρεθύμνης, Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου, ὥστε νὰ ἐξασφάλιζε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος τὴν πλειοψηφία τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως. Ἄν ἐργασθοῦν σωστά, γράφει, θὰ ἐπιτύχουν, διότι διαθέτουν δύναμη στοὺς τρεῖς αὐτοὺς νομούς. Ἀλλὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἐπιτυχίας εἶναι ἡ ἁρμονία μεταξὺ τῶν φίλων, ὥστε νὰ διεξαχθεῖ σωστὰ ὁ προεκλογικὸς ἀγώνας.

Ἐπιπλέον ἀνεμένετο τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Κρήτη ἡ ἐξαγγελία τῶν μεταρρυθμίσεων πού εἶχαν ὑποσχεθεῖ οἱ Δυνάμεις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἐκθέσεως τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐπίστευε ὅτι αὐτὸ θὰ προσέδιδε δύναμη στὴ δική τους πολιτικὴ μερίδα, γι' αὐτὸ καὶ θεωροῦσε ἐπιῖγον τὸ νὰ ἐξομαλυνθοῦν οἱ διχοστασίες μεταξὺ τῶν φίλων.²

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος διεξῆγε μὲν ἀγῶνα στὴν Κρήτη, ταυτοχρόνως δὲ παρακολουθοῦσε τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ Μαρτίου τοῦ 1906 στὴν Ἑλλάδα ἐξελέγη ἀνεξάρτητος βουλευτὴς Ἀττικο-

Στεφάνου Ἀ. Ξανθουδίδου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθῆναι 1909, σ. 168. Τὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴ συνέχεια φυλάσσονται στὸ Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

2. Βλ. ἐπιστολὴ Ἑλ. Βενιζέλου πρὸς Μιχαὴλ Περδικάρη: Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου* (Ἀθῆναι: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἐθνικῆς περιόδου, 2004), σ. 29, ἀρ. ἐγγράφου 1/26/2.

βοιωτίας ο Στέφανος Δραγούμης και ο Έλευθέριος Βενιζέλος σπεύδει να τον συγχαρεί για την επιτυχία του, του γράφει ότι είναι αφοσιωμένος φίλος του και ότι η έκλογική αυτή νίκη ίσως φρονηματίσει τον πρωθυπουργό Γεώργιο Θεοτόκη όπως πράξη γενναία και άξια των περιστάσεων εν αἷς χειμάζεται τὸ ἔθνος. Ἀπὸ τὴν ἔκφραση αὐτὴ εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Έλευθέριος Βενιζέλος κατ' ἀρχὴν δὲν θεωρεῖ τὸν Γεώργιο Θεοτόκη ἄξιο τῶν περιστάσεων καὶ ἐκ δευτέρου ὅτι προετοιμάζεται γιὰ τὴν κάθοδὸ του στὸν πολιτικὸ στίβο τῆς Ἑλλάδος. Ἐφόσον χειμάζεται τὸ ἔθνος, κάποιος ἄλλος ἡγέτης πρέπει νὰ πασχίσει γιὰ τὴ βελτίωση τῶν πραγμάτων.³ Στὴν Κρήτη, προοῦσης τῆς

3. Βλ. ἐπιστολὴ Έλ. Βενιζέλου πρὸς Στέφανο Δραγούμη: Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, ἐνθ'* ἀνωτ., σ. 29, ἀρ. ἐγγράφου Ι/26/5.

Ὁ Στέφανος Δραγούμης (1842-1923), τρικουπικὸς βουλευτὴς καὶ ὑπουργός, διετέλεσε στὰ 1875 Γενικὸς Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης καὶ ἀπὸ τὰ 1879 ἕως τὰ 1892 βουλευτὴς Μεγαρίδος καὶ κατὰ διαστήματα Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, Ἐσωτερικῶν καὶ Δικαιοσύνης. Στὰ 1899, 1905 καὶ 1906 ἐξελέγη ἀνεξάρτητος Βουλευτὴς Ἀττικοβοιωτίας. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1906 ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τῶν «Ἰαπώνων» στὴ Βουλὴ.

Στις 31 Μαΐου 1905 δολοφονήθηκε στὰ σκαλιὰ τῆς Παλαιᾶς Βουλῆς ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης ἀπὸ ἓναν χαρτοπαίκτη. Τὸ δηλιγιαννικὸ κόμμα δὲν μποροῦσε νὰ δώσει πλέον βιώσιμη κυβέρνησις. Ἡ ἐντολὴ ἐδόθη στὸν Γεώργιο Θεοτόκη, ἀρχηγὸ τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολιτεύσεως, καὶ ἡ νέα αὐτὴ κυβέρνησις ὀρκίσθηκε στίς 8 Δεκεμβρίου 1905. Στις 30 Ἰανουαρίου 1906 ἡ Βουλὴ διελύθη καὶ προκηρύχθηκαν ἐκλογές γιὰ τὶς 20 Μαρτίου 1906, κατὰ τὶς ὁποῖες ἐθριάμβευσε ὁ Γεώργιος Θεοτόκης. Τότε ἀνεδείχθη ἀρχηγὸς τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολιτεύσεως ὁ Δημήτριος Ράλλης.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ὁ Στέφανος Δραγούμης ἦταν ὁ κύριος ἀντίπαλος τοῦ Γεωργίου Θεοτόκη γιὰ τὴν ἀνάδειξη ἀρχηγοῦ τοῦ τρικουπικοῦ κόμματος. Ἀνεξαρτοποιήθηκε στὰ 1899, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ. Ἐπέδειξε ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὰ προβλήματα τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ. Τὴν ἐλιγάρηθη κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν Στέφανο Δραγούμη, τὸν Δημήτριο Γούναρη, τὸν Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, τὸν Ἐμμανουὴλ Ρέπουλη, τὸν Χαράλαμπο Βοζίκη καὶ τὸν Ἀπόστολο Ἀλεξανδρῆ, ὀνόμασε ὁ διευθυντὴς τῆς ἐφημερίδος *Ἀκρόπολις* «ὁμάδα τῶν Ἰαπώνων» λόγῳ τῆς μαχητικότητάς της.

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ Γεώργιος Θεοτόκης στὰ 1906, τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Έλευθέριος Βενιζέλος γράφει ὅτι τὸ ἔθνος χειμάζεται, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει σοβαρὰ ζητήματα. Τὰ κυριότερα, μετὰ τὴν περίοδο τῆς κυβερνητικῆς ἀστάθειας τῶν ἐτῶν 1902-1906, ἦσαν τὸ σταφιδικὸ καὶ ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ στρατοῦ.

Βλ. σχετικὰ, Θεόδωρου Παγκάλου, *Ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Γεωργίου Θεοτόκη*, Ἀθῆναι 1911· Ἰωάννη Μάλλωσι, *Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Δημητρίου Π. Γούναρη*, Ἀθῆναι 1926, τόμ. Α', σσ. 40-80· ἐφημερίδα *Νεολόγος* (Πάτριαι), ἔτος ΙΓ', 24 Μαΐου 1906.

ἀνοίξεις, ἐντείνεται ὁ προεκλογικὸς ἀγώνας καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος γράφει στὶς 2 Ἀπριλίου πρὸς φίλους του ὅτι ὁ τρομερὸς ὄγκος ἐργασίας τὸν ἀποπνίγει. Οἱ φίλοι του δεινοπαθοῦν, ἐπειδὴ συμμετέχουν στὸν ἱερὸ ἀγῶνα. Ἀπὸ τίς ἐκλογές τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως ἐξαρτᾶται ἡ σωτηρία τοῦ τόπου ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἡ ἀσφάλειά του στὸ μέλλον. Ἀλλοίμονο ἐὰν ἐθριάμβευε ὁ δεσποτισμὸς, δηλαδή ἡ φιλοπριγκιπικὴ παράταξη. Ἐὰν ὅμως, γράφει ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἐπικρατήσουν οἱ δικές μας ἰδέες, θὰ ἐγκαινισθεῖ νέα περίοδος ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης, πολιτικῆς χρηστότητος καὶ ὑποταγῆς στοὺς νόμους. Ἐπιπλέον θὰ ἐπιδιωχθεῖ καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς Πολιτοφυλακῆς ἀπὸ Ἕλληνες ἀξιωματικὸς πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν διεθνῶν στρατευμάτων. Αὐτοὶ οἱ παράγοντες θὰ ὁδηγήσουν τὴν Κρήτη, κατὰ τὴν ἄποψή του, στὴν Ἑνωσιν. Πρέπει ὅλοι ὑπομονετικὰ νὰ ἐργασθοῦν, γιὰ νὰ συντελέσουν στὴν ἐξασφάλισιν τῆς νίκης στὶς ἐκλογές τῆς 7^{ης} Μαΐου. Οἱ Κρηῖτες συναισθάνονται τὸ βάραθρο ὅπου τοὺς σύρει ἡ ἀρμοστεία καὶ θὰ πατάξουν αὐτὴν τὴν κατάστασιν διὰ τῆς ψήφου. Στὸν νομὸ Ἡρακλείου ἐπικρατοῦν οἱ ἀρμοστεϊακοί, ἀλλὰ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πιστεύει ὅτι ἡ πλειοψηφία τους δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὴ ὥστε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιτυχίαν ὁλόκληρου τοῦ συνδυασμοῦ, ἐλπίζει δὲ ὅτι τοῦλάχιστον 10 πρόσωπα ἀπὸ τοὺς δικούς του θὰ ἐπιπλεύσουν, δεδομένου ὅτι ἡ παράταξις τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου περιλαμβάνει ἐπιφανεῖς Κρηῖτες. Στὰ Χανιά καὶ στὰ Σφακιά οἱ ἀρμοστεϊακοὶ οὔτε ἓναν πληρεξούσιον δὲν μποροῦν νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ ἐκλέξουν. Στὸ Ρέθυμνο ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐκλεγοῦν οἱ μισοὶ ἀπὸ τὴν βενιζελικὴν παράταξιν καὶ στὸν νομὸ Λασηθίου τὰ δύο τρίτα. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος στηρίζεται στὴν πιθανὴ μεταστροφή πνευμάτων ὑπὲρ τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Καθῆκον ὅλων τῶν φίλων εἶναι νὰ ἐντείνουν τίς ἐνέργειάς τους, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ μεγαλύτερη πλειοψηφία. Ἡ προσπάθεια πρέπει νὰ γίνῃ διὰ πειθοῦς καὶ ὄχι δι' ἐπιβολῆς ἀπόψεων πρὸς ὅσους ἔχουν ἀντίθετον φρόνημα.⁴

Ἐπανερχόμενοι στὸ ζήτημα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι αὕτη δὲν εἶχε ἀρμοδιότητα νὰ λύσῃ τὸ πολιτικὸ ζήτημα τῆς Κρήτης καὶ τοῦ καθεστώτος της. Ὅταν ὅμως μετέβησαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐπιτροπῆς στὴ νῆσο, διεπίστωσαν τὰ προβλήματα καὶ ἐδήλωσαν ὅτι τὸ πολιτικὸ καθεστὼς παρουσιάζει σοβαρὰ μειονεκτήματα καὶ μεγάλους κινδύνους, ὅτι ἡ κατάστασις δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς ἐπιθυμίες τοῦ πληθυσμοῦ, ὅτι ὁ τόπος χρειάζεται γαλήνη, εὐημερία καὶ ἡ ὁποιαδήποτε διοίκησις

4. Βλ. ἐπιστολὴ Ἐλ. Βενιζέλου πρὸς ἀνώνυμο φίλον. (Νίκαια Πολυχρονόπουλου-Κλαδᾶ, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 30, ἀρ. ἐγγράφου 1/26/6.)

δὲν εἶναι σὲ θέσῃ νὰ τὰ παράσχει αὐτά. Κατὰ τὴν ἄποψη τῆς Ἐπιτροπῆς ἡ μόνη λύση θὰ ἦταν ἡ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ ἐργασίες τῆς Ἐπιτροπῆς κατέδειξαν τὶς ἀδυναμίες τοῦ ἀρμοστειακοῦ καθεστῶτος καὶ ἐπεδίωξαν ἐσωτερικὲς μεταβολές, ἐξομοίωση τῶν διαφορῶν, βελτίωση τῆς διοικήσεως καὶ τῆς οἰκονομίας, ἀποκατάσταση τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης. Ὁ Ἀρμοστής καὶ ἡ παράταξις του παρέμειναν ἀδιάλλακτοι, ἐνῶ ἡ πλευρὰ τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἔδειξε συμβιβαστικὴ διάθεση. Ὁ Ἀρμοστής δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴ συμμετοχὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὰ πράγματα. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἐκπρόσωποι ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐφοβήθησαν μία νέα ἐξέγερσις στὴν Κρήτη καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Γεώργιος Θεοτόκης ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ὁ Πρίγκιψ Γεώργιος δὲν διέθετε τὰ προσόντα γιὰ νὰ κυβερνήσῃ τὴν Κρήτη.

Στις 30 Μαρτίου 1906 ἡ Ἐπιτροπὴ ὑπέβαλε ἔκθεσιν στὶς Δυνάμεις γιὰ τὰ οἰκονομικά, διοικητικά, δημοσιονομικά ζητήματα καὶ τὶς δυνατότητες ἀντιμετωπίσεώς των. Ἡ στάσις τοῦ Ὑπάρχοντος Ἀρμοστοῦ δὲν βοηθοῦσε καθόλου στὴ ρύθμισιν. Οἱ ἐκπρόσωποι εἰσηγήθησαν τὴν ἀνάθεσιν στὸν Γεώργιον Α' τοῦ δικαιώματος νὰ ὑποδεικνύει τὸν Ἀρμοστή τῆς Κρήτης καὶ νὰ τὸν μεταθέτῃ μὲ ἔγκρισιν τῶν Δυνάμεων. Οἱ ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις ἦσαν ἀπαραίτητες. Μόνον ἡ Ἀγία Πετροῦπολις ἐτήρησε ἀρνητικὴν στάσιν. Οἱ τελικὲς ἀποφάσεις ἐκκοινοποιήθησαν στὸν Ἀρμοστή στις 23 Ἰουλίου 1906.

Ἡ Ἐξεταστικὴ Ἐπιτροπὴ εἶχε προτείνει: ἀναδιάρθρωσις τῆς χωροφυλακῆς καὶ δημιουργία πολιτοφυλακῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτεία Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, ἀποχώρησις τῶν διεθνῶν στρατευμάτων, χορήγησις δανείου 9.300.000 γαλλικῶν φράγκων, ἀναθεώρησις τοῦ Κρητικοῦ συντάγματος καὶ ἄλλα.

Γιὰ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον δὲν εἶχε σημασίαν μόνον ἡ ἀπόφασις τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκλογές τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ. Τὴν 7^η Μαΐου 1906 διεξήχθησαν οἱ ἐκλογές. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ποὺ εἶχε συμπήξῃ ἐνιαῖον πολιτικὸν μέτωπον μὲ τὸν Κωνσταντῖνον Φούμη, συνεκέντρωσε 33.279 ψήφους καὶ ἐξέλεξε 36 βουλευτές. Ἡ φιλοπριγκιπικὴ παράταξις συνεκέντρωσε 38.127 ψήφους καὶ ἐξέλεξε 78 βουλευτές.

Ἀπευθυνόμενος μὲ μακροσκελὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἀδελφότητα Κρητῶν Πειραιῶς «Ἡ Ὁμόνοια» στις 21 Ἰουλίου 1906 ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐκφράζει τὴν ἀπογοήτευσίν του γιὰ τὶς ἀποφάσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς. Μία ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα ἐδημοσίευσε ὅτι ὁ ἴδιος ἐχαράκτήρισε τὶς παραχωρήσεις τῶν Δυνάμεων ὡς σατανικὰς καὶ ὅτι ἡ γνώμη του εἶναι νὰ ἐξεγερθεῖ ἐνὸπλως ὅλη ἡ Κρήτη, ὥστε νὰ ἀποκρούσῃ τὶς παραχωρήσεις

αυτές. Κατὰ συνέπεια τὸν ἐκάλεσε στὰ Χανιά τὸ Προξενικὸ Συμβούλιο καὶ τὸν ἐρώτησε ἐὰν ἀληθεύει τὸ δημοσίευμα αὐτό. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀπάντησε, μὲ διπλωματικὸ τρόπο, ὅτι λόγω ἀπουσίας πολλῶν πληρεξουσίων τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἀπὸ τὰ Χανιά δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακοινώσῃ ἐπίσημη ἀπάντηση τῆς ἀντιπολιτεύσεως· ἡ προσωπικὴ του ἀποψη εἶναι ὅτι ἡ Συντακτικὴ Συνέλευση πρέπει νὰ ἐκφράσῃ στὶς Δυνάμεις τὴν ὁδύνῃ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ποθεῖ τὴν ἔνωση, ἐνῶ ἡ Εὐρώπη ἀρνεῖται νὰ ἐγκρίνῃ τὸν ἐθνικὸ αὐτὸν πόθο. Ἐν τούτοις ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ Εὐρωπαϊκὲς παραχωρήσεις ἐμπνεύσθηκαν ἀπὸ εὐμενῇ διάθεση πρὸς τὴν Κρήτη καὶ ὁδηγοῦν τὸ Κρητικὸ ζήτημα πρὸς τὴν ἐθνικὴ κατεύθυνση διὰ τῆς διακηρύξεως ὅτι μετὰ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτοφυλακῆς θὰ ἀποσυρθοῦν τὰ διεθνῆ στρατεύματα. Ἐπίσης ἓνα ἄλλο ἄρθρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς δίνει ἐλπίδες στοὺς Κρήτες πὼς ὁδηγοῦνται στὴν ἔνωση (τὸ σχετικὸ μὲ τὸ ὅτι ὁ τόπος πρέπει νὰ κυβερνᾶται ἀπὸ ὑπεύθυνη κυβέρνησις), ἄρθρο τὸ ὁποῖο καταλύει τὸν δεσποτισμὸ πὺν ἐπέβαλε ἡ Ἀρμοστεία.

Συνεχίζοντας τὴν ἀπάντησή του πρὸς τοὺς Προξένους ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶπε ὅτι κάθε προσωρινὸ καθεστῶς στὴν Κρήτη εἶχε φθαρεῖ καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργεῖ καὶ ὅτι οἱ παραχωρήσεις τῶν Δυνάμεων εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν τόπο. Ἡ παράταση τοῦ ἀρμοστεϊακοῦ καθεστώτος, παρὰ τὶς μεταρρυθμίσεις, θὰ ἐπιφέρει συμφορές. Ὁ ἴδιος προτείνει στὴ Συνέλευση νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς παραχωρήσεις ὡς ἀναγνώριση τοῦ εὐμενοῦς πνεύματος πὺν τὶς ὑπαγόρευσε. Νὰ ζητηθεῖ ὅμως ἀπὸ τὶς Δυνάμεις νὰ τροποποιήσουν ἢ νὰ εὐρύνουν κάποιες παραχωρήσεις καὶ νὰ προχωρήσῃ μετὰ ἡ Συνέλευση στὰ τακτικὰ τῆς ἔργα εἰσάγοντας τὸ Ἑλληνικὸ Σύνταγμα. Αὐτὰ εἶπε ὁ Βενιζέλος στοὺς Εὐρωπαίους προξένους, θέλει δὲ νὰ πιστεύει ὅτι ἡ Ἀδελφότης Κρητῶν Πειραιῶς συμμερίζεται τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου.

Δὲν πρέπει νὰ ἀναρωτῶνται στὴν Ἑλλάδα γιατί οἱ Δυνάμεις περιορίσθηκαν σὲ ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ δὲν ἐγκρίνουν ριζικὴ μεταβολὴ τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος τῆς Κρήτης. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τῆς Εὐρώπης ἀποτελεῖ τὴν τελευταία ἐπίσημη πράξη τῆς κλείνοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου. Ἡ Ἀρμοστεία, γιὰ νὰ τὸ καταπνίξῃ, ἔφθασε μέχρι νὰ ὀργανώσῃ δημοφρονοῦς, οἱ ὁποῖοι συνέπραξαν μὲ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα. Ὅταν τὸ κίνημα βρέθηκε ἀντιμέτωπο μὲ τὶς ρωσικὲς λόγχες ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πιθανότητα ἐκρήξεως ἐμφυλίου πολέμου, ἀποφάσισε νὰ παύσῃ τὸν ἀγῶνα καὶ νὰ παραδώσῃ τὰ ὅπλα στὶς Δυνάμεις. Καὶ οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ στείλουν ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ προτείνει τὶς ἀναγκαῖες ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἄν λοιπὸν τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου δὲν κατῴρθωσεν νὰ ἐπιτύχῃ ριζικώτερες με-

ταβολές της πολιτικής καταστάσεως στην Κρήτη, την ευθύνη φέρει ή 'Αρμοστεία με την αντίδραση που προέβαλε.

Ἄλλ' ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πιστεύει ὅτι δὲν ἔχει σημασία πλέον ἡ ευθύνη καὶ ποῖος τὴ φέρει. Ἄν οἱ παραχωρήσεις εἶναι ἐπιζήμιες γιὰ τὴν Κρήτη, πρέπει νὰ τὶς ἀποκρούσουν. Ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἐλληνικὴ κοινὴ γνώμη ἔγινε θῦμα σατανικῆς παραπλανήσεως τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε ἡ Αὐτὴ τῆς Χαλέπας. Ἡ Ἄρμοστεία ἐγνώριζε ὅτι οἱ Δυνάμεις δὲν θὰ ἐνέκριναν τὴν ἔνωση ἀλλὰ μόνο μεταρρυθμίσεις καὶ ἐφοβεῖτο ὅτι ἡ ἐπὶ τόπου μελέτῃ τῆς καταστάσεως ὑπὸ τῆς Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς θὰ ἀπεκάλυπτε τὴν κακοδαιμονία τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ ὅτι διὰ παραχωρήσεων θὰ ἐπατάσσετο ὁ δεσποτισμὸς καὶ ἡ κακοδιοίκηση. Διὰ τοῦτο καὶ ἐφρόντισε ἕνα μῆνα ἐνωρίτερα νὰ διακηρύξει ὅτι οἱ Δυνάμεις ἔχουν ἀποφασίσει νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἔνωση. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔπεισε τὸν Ἑλληνικὸ λαό. Ἄν οἱ μεταρρυθμίσεις δὲν ἄρresαν, θὰ ἐξήγειρε ἡ Ἄρμοστεία τὴν κοινὴ γνώμη μετὰ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἐμπαίχθηκε ἀπὸ τὶς Δυνάμεις. Ἀπὸ τὸ 1901 ὑπάρχει ἀγῶνας στὴν Κρήτη μετὰ τῆς πολιτείας τῆς Ἄρμοστείας καὶ τῆς πολιτείας τῆς ἀντιπολιτευσέως. *Ἡμεῖς οἱ Θερισιανοὶ συνεχίζομεν τὸν ἀγῶνα, ἀναγκασζόμενοι μόνον νὰ προσαρμόσωμεν αὐτὸν πρὸς τὴν νέαν κατάστασιν τὴν δημιουργηθεῖσαν ἐκ τῆς βιαίας καταστολῆς τοῦ ἐπαναστατικοῦ μας κινήματος.*⁵

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1906 ἐκοινοποιήθη στὸν βασιλέα Γεώργιο Α' τὸ διακίωμα νὰ ὀρίζει αὐτὸς τὸν Ὑπατο Ἄρμοστὴ Κρήτης. Ὑπέδειξε αὐθημερόν τὸν ἀντικαταστάτη τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου· ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Ἀλέξανδρου Ζαΐμη. Ἦταν ἕνα μεγάλο βῆμα στὰ ἐθνικὰ ζητήματα.

Β'

Ἀπὸ τὴν στιγμή που ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πληροφορεῖται τὸν διορισμὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη, οἱ ἐπιστολές του ἀλλάζουν μορφή. Δὲν περιέχουν πλέον δηκτικὲς καὶ εἰρωνικὲς φράσεις, ἡ ἀγωνία καὶ ἡ ἀνυπομονησία ἐκλείπουν, ἡ ἀγωνιστικότητά παραμένει καὶ ἐμφανίζεται ἡ ἐλπίδα, ἡ ἡρεμία, ἡ δικαίωση. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος γνωρίζει τώρα ὅτι θὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐργάζεται ἐλεύθερα καὶ ἀπερίσπαστα γιὰ τὴν Κρήτη. Ἡ ἐχθρότητα ἀπομακρύνεται καὶ δὲν θὰ ἐπικρατεῖ πλέον διάσταση πνευμάτων.

Προσδοκῶντας μία νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Κρήτη γράφει στίς 22 Αὐγούστου

5. Βλ. ἐπιστολὴ Ἐλ. Βενιζέλου πρὸς ἀδελφότητα Κρητῶν Πειραιῶς «Ἡ Ὁμόνοια». (Νίκια Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 30, ἀρ. ἐγγράφου Ι/26/8.)

1906 σὲ ἓνα φίλο του ὅτι ὁ δυναστικός δεσμός μεταξύ Ἑλλάδος καὶ Κρήτης μεταβάλλεται σὲ ἐθνικὸν δεσμόν. Ἀνατρέπεται ὁ δεσποτισμός, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνακόψει τὴν πρόοδο τῆς Κρήτης. Ἡ ἀναχώρησις τοῦ Ἀρμοστοῦ καὶ ἡ ἔλευσις τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη εἶναι ζήτημα ἡμερῶν. Ὑπολείπεται νὰ ρυθμίσουν οἱ Δυνάμεις κάποιες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸν διορισμὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη, ἀλλὰ πρόκειται περὶ τετελεσμένου γεγονότος. Καθῆκον τῶν Κρητῶν πολιτικῶν εἶναι νὰ γεφυρώσουν τὸ χάσμα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μεταξύ τῶν κατοίκων, ὥστε νὰ ἔλθουν εὐτυχισμένες ἡμέρες καὶ νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάστασις τῆς νήσου.⁶

Λίγες ἡμέρες ἀργότερα οἱ Ἀρμοστειακοὶ ἔστειλαν τηλεγράφημα πρὸς τὴν Δυνάμειν γράφοντας ὅτι ἡ ἀνάκλησις τοῦ Πρίγκιπος Γεωργίου θὰ ὀδηγήσει σὲ διατάραξιν τῆς τάξεως. Ἀνήσυχος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀπευθύνεται στὴν 28 Αὐγούστου στὸν Χαράλαμπο Κωστῆ καὶ λέγει πῶς ἡ σιωπὴ τῆς πολιτικῆς τοὺς μερίδας θὰ ἀποβεῖ βλαπτικὴ καὶ ὥς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Εὐρωπαίους προξένους. Ἰσως μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ τηλεγραφήσουν πρὸς τὸν βασιλέα καὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνησιν περὶ διαβεβαιώσεως τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη. Ἄν ματαιωθεῖ αὐτό, ἡ Κρήτις κινδυνεύει.⁷

Τελικὰ ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης ἔφθασε στὴν Κρήτιν στὴν 18 Σεπτεμβρίου 1906 καὶ στὴν προκήρυξιν ποὺ ἐξέδωσε ὡς Ὑπατος Ἀρμοστής ἀνήγγειλε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος. Ἐδήλωσε ὅτι ἡ Κρήτις, τὸ ἡρωϊκὸν τοῦτο τμήμα τοῦ Γένους, μόνον διὰ φιλελευθέρων θεσμῶν δύναται νὰ προοδεύσῃ... Ἡσυχος πλέον ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη θέλει νὰ μεταδώσῃ στοὺς υἱοὺς του τὴν χαρὰν του. Τοὺς γράφει στὴν 28 Σεπτεμβρίου 1906 ἀπὸ τῆς Χαλέπας ὅτι ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κρήτιν ὁ πρίγκιψ Γεώργιος. Περιέπεσε σὲ σφάλματα καὶ προσεπάθησε νὰ ἀφαιρέσῃ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ τόπου. Ἐχασε τὴν ὑψηλὴν θέσιν ποὺ κατεῖχε. Ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης, ἓνας ἀπὸ τοὺς καλλίτερους πολιτικοὺς ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος, ἐλπίζεται ὅτι θὰ διοικήσῃ δίκαια καὶ ὅτι θὰ ὀδηγήσῃ τὴν Κρήτιν μὲ ἀσφάλεια στὴν ἀγκάλην τῆς μητρὸς Ἑλλάδος.⁸

6. Βλ. ἐπιστολὴ Ἐλ. Βενιζέλου πρὸς ἀνώνυμον φίλον του. (Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 30, ἀρ. ἐγγράφου I/26/10.)

7. Βλ. ἐπιστολὴ Ἐλ. Βενιζέλου πρὸς Χαράλαμπο Κωστῆ. (Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 30, ἀρ. ἐγγράφου I/26/11.)

8. Βλ. ἐπιστολὴ Ἐλ. Βενιζέλου πρὸς τοὺς υἱοὺς του. (Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 30, ἀρ. ἐγγράφου I/26/14.)

Υπό τὴ διακυβέρνηση τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ κρατικὴ μηχανὴ καὶ ἡ Κρήτη θὰ ὀργανωθεῖ σὲ αὐτόνομο κράτος. Τὸ νέο αὐτόνομο καθεστὼς ἀποδεδεικνύθηκε ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Μετὰ τὶς διαμάχες καὶ τὶς διενέξεις ἦλθε ἡ ἡρεμία στὴν Κρήτη. Ἡ ἡρεμία, βῆμα ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ ὀργάνωση! Μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1906 ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως καὶ ἐγκαθιδρύθηκαν οἱ κοινοβουλευτικὲς ἀρχές. Νέες νομοθεσίες, βελτίωση τῆς διοικητικῆς λειτουργίας, ὀργάνωση τῆς Κρητικῆς πολιτοφυλακῆς. Καὶ ἐπιτέλους, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1909 ἀνεχώρησαν τὰ διεθνῆ στρατεύματα ἀπὸ τὴ νῆσο.⁹

Ἐκτοτε καθιερώθηκε πολιτικὰ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος σὲ πανελλήνιο ἐπίπεδο. Εἶχε πλέον τὴν εὐκαιρία νὰ προσφέρει τὶς ἱκανότητές του καὶ τὰ χαρίσματά του, κάτι ποὺ οἱ ἀντιπαλότες τοῦ παρελθόντος δὲν τοῦ εἶχαν ἐπιτρέψει. Στὸ διάστημα 1906-1909 εἶχε ἐξαιρετικὴ δημόσια δράση. Ἡ συννεργασία του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Ζαΐμη ὑπῆρξε πολὺ δημιουργικὴ. Ἐργάσθηκε γιὰ τὴ σύνταξη τῆς νομοθεσίας τῆς Κρήτης. Τὸ Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας τοῦ 1907 εἶναι ἔργο του. Διαρκούσης τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη ὀλίγος λόγος ἔγινε πλέον περὶ Κρήτης.¹⁰

9. Γιὰ τὰ Εὐρωπαϊκὰ στρατεύματα στὴν Κρήτη, τὴν παραμονή τους καὶ τὶς περιπέτειές τους, βλ. Henri de la Martinière, «La marine française en Crète», *Revue maritime*, 1911, σσ. 11-39· Victor Bérard, «Questions extérieures en Crète», *Revue de Paris*, 15 Ἰουλίου 1910· P. E. Bordeaux, *L'occupation de la Crète (1897-1909). Notes et souvenirs*, Thonon-les-Bains, 1946.

10. Ἀπόγονος ἐξέχουσας οἰκογενείας προκρίτων τῆς Ἀχαΐας, υἱὸς τοῦ Θρασυβούλου Ζαΐμη, ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης εἶχε γεννηθεῖ στὴν Ἀθήνα τὸ 1855. Ἐσπούδασε Νομικὰ στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Χαϊδελεβέργη, ἀπὸ ὅπου ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος, καὶ συνεπλήρωσε τὶς σπουδές του στὸ Παρίσι. Ἡ οἰκογενειακὴ του παράδοση τὸν ὥθησε νὰ ἀναμιχθεῖ στὴν πολιτικὴ ὅπως ἔπραξαν πολλοὶ ἀπόγονοι ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης ὑπῆρξε ἔντιμος, μετριοπαθής, συντηρητικὸς, συγκρατημένος, εὐσυνείδητος, εἶχε σωστὲς κατευθύνσεις σὲ κρίσιμες περιστάσεις καὶ ὡς πρωθυπουργὸς εἶχε κατακτήσει τὴ γενικὴ ἐκτίμηση. Ἀνταποκρινόταν πάντοτε μὲ συνέπεια στὰ καθήκοντά του. Χαρακτηρίσθηκε ὡς ὁ «σιγηλότατος» τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν.

Ἀρχικὰ ὑπῆρξε στέλεχος τοῦ δηλιγιαννικοῦ κόμματος (βουλευτὴς Καλαβρύτων γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1885). Ἐκτοτε ἐξελέγετο διαρκῶς: τὸ 1887, Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης κατὰ τὰ ἔτη 1890-1892, Πρόεδρος τῆς Βουλῆς τὸ 1895 καὶ κατὰ τὴν περίοδο 1896-1897. Στις 6/18 Σεπτεμβρίου 1897, μετὰ τὸν ἄτυχο ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο, ὑπεγράφησαν οἱ προκαταρκτικοὶ ὅροι τῆς εἰρήνης μὲ 12 ἄρθρα. Ὁ τότε πρωθυπουργὸς Δημήτριος Ράλλης

Μετά από είκοσιπενταετή πολιορκία ο Χάνδαξ πέφτει στα χέρια των Όθωμανών στα 1669. Κανένας άγων δέν είχε κοστίσει τόσο στη Βενετία, σέ χρῆμα, σέ αίμα, σέ δάκρυα, όσο ή πτώση του Χάνδακα – ο Θρηῆρος τῆς

επαρουσίασε τὸ καίμενο ἐνώπιον τῆς Βουλῆς καὶ προσελθὼν σύνους ἐπὶ τὸ βῆμα ἐζήτησε ψῆφο ἐμπιστοσύνης, δεδομένης τῆς δυσαρρεσκείας ποὺ ἐπικρατοῦσε. Ἡ δηλιγιαννικὴ πλειοψηφία τὸν κατεψῆφισε καὶ ὁ βασιλέας Γεώργιος Α΄ τὸν ἀντικατέστησε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Ζαΐμη. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρώτη κυβέρνηση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, ὁ ὁποῖος κυβέρνησε εὐσυνείδητα ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1899.

Κύριο μέλημα τῆς τότε κυβερνήσεως Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη ἦταν νὰ φέρει εἰς πέρας τὶς διαπραγματεύσεις τῆς ὀριστικῆς συνθήκης μὲ τὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ὑπεγράφη στὶς 22 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1897, καὶ νὰ ρυθμίσει τὰ ζητήματα ἐπιβολῆς τοῦ Διεθνoῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου. Ὅταν παραιτήθηκε ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης ὑπέβαλε ὑπόμνημα στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως «Περὶ τῶν ληπτέων μέτρων πρὸς βελτίωσιν τῆς διοικήσεως τῆς χώρας». Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ τῆς πρωθυπουργίας του διευθετήθηκε, κατόπιν διαπραγματεύσεων μὲ τὶς Δυνάμεις, τὸ ζήτημα τῆς καθόδου στὴν Κρήτη τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου ὡς Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1901 ἡ Ἀθήνα συγκλονίσθηκε μὲ τὰ «Εὐαγγελικά». Τότε ἔπεσε ἡ κυβέρνηση τοῦ Γεωργίου Θεοτόκη καὶ ὁ Γεώργιος Α΄ ἀνέθεσε τὸν σχηματισμὸ κυβερνήσεως στὸν Ἀλέξανδρο Ζαΐμη. Ὁ Ζαΐμης εἶχε τότε τὴν ὑποστήριξη τῆς παρατάξεως Θεοτόκη καὶ τὴν ἐπίθεση τοῦ Θεοδώρου Δηλιγιάννη. Καταπολεμήθηκε τότε ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης, ἀλλ' ἡ παρουσία του ὡς τρίτο κόμμα ἐμπόδισε τὴν κυριαρχία τῶν ἄλλων δύο. Συνετρίβη μὲν στὶς ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1902, τὸν κατεψῆφισαν καὶ ἀνακτορικοὶ κύκλοι, ἀλλ' ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης κατέδειξε ὅτι ὁ δικομματισμὸς ἀγγλικοῦ τύπου εἶχε πλέον διαβρωθεῖ. Ἀπὸ τὰ 1902 ἕως τὰ 1904 ἀκολούθησε περίοδος κυβερνητικῆς ἀστάθειας καὶ τὸ κόμμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη ὑπῆρξε ρυθμιστῆς τῆς καταστάσεως.

Ὑπῆρξε βουλευτῆς καὶ στὰ 1905, 1906, 1910-1911, 1913. Στὰ 1913, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γεωργίου Α΄, ἐστάλη στὶς Εὐρωπαϊκὲς αὐλές γιὰ νὰ ἀναγγεῖλει τὴν ἀνάρρηση τοῦ Κωνσταντίνου. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1914 μετέσχε τῆς Συνδιασκεψέως τοῦ Βουκουρεστίου γιὰ τὴν ἐξεύρεση λύσεως γιὰ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Διετέλεσε Διοικητῆς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1914 ἕως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1921. Ἐπίσης διετέλεσε τρεῖς φορὲς πρωθυπουργός, στὰ 1915, 1916 καὶ 1917.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης προέβη ἐπανειλημμένα σὲ ἀπόπειρα προσχωρήσεως τῆς Ἑλλάδος στὴν Entente, ὥστε νὰ ἀποκαθίσταντο φιλικὰ οἱ σχέσεις μὲ τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνο. Ἀνένδοτες οἱ Δυνάμεις καὶ εἰδικὰ ἡ Γαλλία ἐπέδωσαν τελεσίγραφο διὰ τοῦ Jonnart στὸν Ζαΐμη στὶς 29 Μαΐου 1917 καὶ ἀξίωσαν τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Κωνσταντίνου.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης στὰ 1922 δέν δέχθηκε νὰ ἀναλάβει σχηματισμὸ κυβερνήσεως. Στὶς 4 Δεκεμβρίου 1926 σχηματίσθηκε οἰκουμενικὴ κυβέρνηση ὑπὸ τὴν προεδρία του. Πάλι πρωθυπουργὸς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1927 καὶ ἀνασχηματισμὸς τῆς κυβερνήσεώς του

Κάντιας.¹¹ Λίγα χρόνια αργότερα, στὰ 1692, ἡ Κρήτη ἀρχίζει τοὺς ἀγῶνες γιὰ νὰ διεκδικήσῃ τὰ ἐθνικά της δίκαια. Σημειώνονται ἐξεγέρσεις στὰ 1770 καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀπὸ τὰ 1841 μέχρι τὰ 1898 ἡ Κρήτη εἶχε μόνον πόλεμο. Τὸ β' ἡμισυ τοῦ 19^{ου} αἰ. ἦταν ἡ μαρτυρικὴ περίοδος τῶν θυσιῶν, τῶν σφαγῶν, τῶν καταστροφῶν. Ἀπὸ τὰ 1906 ἀρχίζει ἡ περίοδος τῆς εὐνομίας. Μετὰ τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου, ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, κλιμακώθηκαν οἱ ἐξελίξεις ταχέως. Εἶχε πλέον παρέλθει ἡ ἐποχὴ τῶν ὅπλων καὶ τῆς αἱματοχυσίας.¹²

μὲ τὴ συνεργασία Γεωργίου Καφαντάρη, Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου καὶ Ἰωάννου Μεταξᾶ. Παρέμεινε στὴν ἀρχὴ μέχρι τὴν 4^η Ἰουλίου 1928. Τὸν Μάιο τοῦ 1929 ἐξελέγη ἀριστίνδην Γερουσιαστὴς καὶ Πρόεδρος τοῦ β' Νομοθετικοῦ Σώματος. Ἐπανεξελέγη τὸν Νοέμβριο τοῦ 1929. Τὴν 9^η Δεκεμβρίου 1929 παραιτεῖται ὁ Παῦλος Κουντουριώτης ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ τὴν 14^η Δεκεμβρίου ἐκλέγεται ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Παρέμεινε στὴ θέση αὐτὴ μέχρι τὴς 10 Ὀκτωβρίου 1935, ἡμέρα τῆς καταργήσεως τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης ἀπεβίωσε στὴ Βιέννη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1936.

11. Διονύση Ρώμα, *Ὁ θρόνος τῆς Κάντιας. Περίπλους (1570-1870)*, Ἀθήνα: Ἑστία, 1982².

12. Γενικὰ γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα καὶ τὴς ἐπαναστάσεις βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. Β': *Ἡ συνταγματικὴ βασιλεία, 1863-1909* (Ἀθήναι, 1966), σσ. 278, 306-317· Νικολάου Τωμαδάκη, «Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις, 1866-1869», *Νέα Ἑστία*, ἔτος Μ', τεύχ. 944 (1^η Νοεμβρίου 1966), σσ. 1488-1502· τοῦ ἰδίου, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, Β' (1939), σσ. 198-238· Ἀλεξάνδρου Τσιριντάνη, *Ἡ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως, 1866-1869*, δύο τόμοι, Ἀθήναι 1950· Στεφάνου Ξανθοῦδιδου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 105-165· Βασιλείου Ψιλάκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, τόμ. Δ', Ἀθήναι 1969, σσ. 2065-2121, 2501-2532.

ΦΩΤΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Πρ. αντιδημάρχου Ἀθηναίων

Η ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

‘Ο Έλευθέριος Βενιζέλος δὲν ὑπῆρξε μοιρολάτρης. Ἀντιθέτως: Κατέστρωσε σχέδια, τὰ ἐξετέλεσε καὶ ἐκμεταλλεύτηκε σὲ ὄφελος τῆς χώρας του τὸν συσχετισμὸ δυνάμεων τῆς ἐποχῆς του.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Βενιζέλου στὴν ἐξουσία, πάντως, ἀναγνωρίσθηκε ὡς ἐπιστήμη ἓνα γνωστικὸ πεδίο ποὺ ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρεῖται ἐπιστήμη. Πρόκειται γιὰ τὴ Γεωπολιτική. Δὲν εἶναι δυνατόν, μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς σύντομης ἀνακοίνωσης, νὰ γίνει ἐκτενὴς ἀναφορὰ σὲ ἐκείνους ποὺ θεμελίωσαν τὴ γεωπολιτικὴ σκέψη, ὅπως ὁ Γερμανὸς Friedrich Ratzel (1844-1904) ἢ ὁ Ἀμερικανὸς Alfred Mahan (1840-1914). Πράγματι, θὰ ἐπισημανθεῖ ἀπλῶς ὅτι ἡ Γεωπολιτικὴ συνιστᾷ πλαίσιο ἀνάπτυξης τῆς Πολιτικῆς σὲ σχέση μὲ τὴ Γεωγραφία καθὼς καὶ ὅτι ἐκεῖνος κυρίως χάρη στὸν ὁποῖο ἀναγνωρίσθηκε ὡς ἐπιστήμη ἦταν ὁ σκωτικῆς καταγωγῆς Βρεταννὸς Halford John Mackinder (1861-1947). Αὐτὸς ὁ τελευταῖος λοιπὸν ἤδη κατὰ τὸ 1904 ἄρχισε νὰ διατυπώνει τὴ θεωρία του, ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ὁποίας ὅμως ἔγινε μετὰ τὸ τέλος τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου.

Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία αὐτὴν, ἡ Εὐρώπη, ἡ Ἀφρική καὶ ἡ Ἀσία συγκροτοῦν τὴν «Παγκόσμια Νῆσο» (World Island), τὸ κέντρο τῆς ὁποίας, δηλαδὴ ἡ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀσία, ἀποτελοῦν τὴ «Γῆνι Καρδιά» (Heart Land). Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Mackinder λοιπὸν (ἡ ὁποία ἄποψη ἀποτελεῖ δόγμα, τὸ ὁποῖο ἰσχύει μέχρι τὶς μέρες μας), ἐὰν ἡ Δύναμη ἡ ὁποία δεσπόζει στὴ «Γῆνι Καρδιά» ἀποκτήσει καὶ τὸν ἑλεγχὸ παραλίων τῆς «Παγκόσμιας Νήσου», τότε θὰ ἀναδυθεῖ ἡ προοπτικὴ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ Δύναμη νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ Κυρίαρχο τοῦ Πλανῆτη μας. Ἔτσι, ἀπὸ παλιὰ ἔχει σχηματισθεῖ «γραμμὴ ἀνάσχεσης» τῆς καθόδου ἀπὸ τὴν «Παγκόσμια Καρδιά» πρὸς τὰ παράλια τῆς «Παγκόσμιας Νήσου» – καὶ ἡ γραμμὴ περνάει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴ Βόρειο Ἑλλάδα καὶ χώρες τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ὅπως τὸ Ἀφγανιστάν. (Ἔτσι ἐξηγοῦνται καὶ οἱ συνεχεῖς συγκρούσεις σὲ αὐτὴν τὴ χώρα.)

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴ δική μας περιοχὴ, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{οῦ}

αἰῶνα, ἡ Σερβία καὶ ἡ Βουλγαρία ἦταν χῶρες ποὺ εὐκόλα μποροῦσαν νὰ ὑπαχθοῦν στὴ ρωσικὴ ἐπιρροή. Κατὰ συνέπεια, ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ ἐνταχθεῖ στὴ βρεταννικὴ σφαῖρα· καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἔφερε σὲ πέρας ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐπωφελῶς γιὰ τὸν τόπο, ἀκόμη καὶ ὅταν χρειάστηκε νὰ χωρίσει τὴ χώρα μας στὰ δύο. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ Βενιζέλος εἶχε τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ μεγάλου ἡγέτη: Νὰ ὁδηγεῖ καὶ ὅχι νὰ ἄγεται.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΙΘ' ΚΑΙ ΤΑΣ ΑΡΧΑΣ ΤΟΥ Κ' ΑΙΩΝΟΣ

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Οπλίται τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ. (Πίναξ τοῦ Πάνου Ἀραβαντινοῦ.)

Ἡ μελέτη τῆς Στρατιωτικῆς Ἱστορίας ἀπαιτεῖ πολλὴν ἐνασχόλησιν καὶ ὄχι εὐκαιριακὴν, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι εὐθέως συνάπτεται πρὸς τὴν παρὰλληλον πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς ἐξεταζομένης περιόδου.

Ἀναφέρομαι ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν δεκαετῇ περίοδον 1898-1909, ἐπίλογον τοῦ Πολέμου τοῦ 1897 καὶ πρόλογον τῶν γεγονότων τῆς 15^{ης} Αὐγούστου 1909, γνωστῶν ὡς Στάσεως τοῦ Γουδῆ, περίοδον καθ' ἣν διεξήγετο ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών.

Ἡ ἀτυχὴς ἐξέλιξις τοῦ Πολέμου τοῦ 1897 ὡς πρὸς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα (ἀλλ' ὄχι καὶ διὰ τὴν Κρήτην, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἐν πολλοῖς διεξήχθη) ὀφείλεται εἰς τὴν μέχρι τότε στατικὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἀρνητικὴν πολιτικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν στρατιωτικῶν θεμάτων αὐτῆς.

Πολιτικαὶ ἀνεπάρκειαι καὶ ξένοι ἐξαρτήσεις ὑπῆρξαν αἱ αἰτίαι ὡς καὶ αἱ ἐντυπωσιακαὶ ὀργανωτικαὶ καταστάσεις ὑπηρεσιακῆς νάρκης, καταστάσεις παρακολουθοῦσαι τὴν θλιβεράν μικροπολιτικὴν ἀντίληψιν ποὺ ἐπεκράτει, καθὼς καὶ τὴν κυρίαρχον (γεροντοκρατίαν). Μνημονεύω π.χ. μόνον τὰ ἑξῆς: κατὰ τὰ ἐν ἔτει 1897 κρατοῦντα, ὑπηρετοῦν ἐν ἐνεργείᾳ 1 ἀντιστράτηγος (ὁ Διάδοχος), 2 ὑποστράτηγοι, ἡλικίας 70 καὶ 68 ἐτῶν (οἱ Νικ. Μακρῆς καὶ Γ. Μαυρομιχάλης), 41 συνταγματάρχαι, ἡλικίας ἀπὸ 66 ἕως 51 ἐτῶν (μόνον εἷς). Μέχρι τοῦ 1897 Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τοῦ Στρατοῦ ἦτο ὁ ἀντιστράτηγος Βασίλειος Σαπουντζάκης (1811-1901), ἀπόφοιτος τῆς Α' Τάξεως ἐκ τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων (1831). Ἐκ τῶν ὑπηρετούντων κατὰ τὸ 1893 ὑποστράτηγων ὁ Ἡρακλῆς Πετιμεζᾶς (1818-1895) εἶχεν ἀποχωρήσει ἀπὸ τοῦ 1894 ὡς ἀντιστράτηγος ἐν ἀποστρατείᾳ· ὁ Βλάσιος Βαλτινὸς (1825-1896) εἶχεν ἀποβιώσει ἐν ἐνεργείᾳ· ὁ Σπυρίδων Γεωργίου Καραϊσκάκης (1826-1898) εἶχεν ἀποστρατευθῇ ἀπὸ τοῦ 1896 καὶ συγχρόνως προαχθῇ εἰς ἀντιστράτηγον ἐν ἀποστρατείᾳ· ὁ ὑπηρετῶν κατὰ τὸν Πόλεμον εἰς τὴν Ἠπειρόν Ἀντώνιος Μαυρομιχάλης (1829-1903) ἀπεστρατεύθη κατὰ Δεκέμβριον 1897· ὁ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης (1818-1913) εἶχεν ἀποστρατευθῇ κατ' Ἰανουάριον

1897· καὶ ὁ νεώτερος ὄλων κατ' ἀρχαιότητα Νικόλαος Μακρῆς (1827-1911), προαχθεὶς εἰς ὑποστράτηγον κατὰ τὴν 12^{ην} Δεκεμβρίου 1896, ἀπεστρατεύθη εἰς τὰς 16 Μαΐου 1897, εἰς ἡλικίαν 71 ἐτῶν λόγω ὀρίου ἡλικίας.

Τονίζομεν ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ Πεζικοῦ καὶ τοῦ Ἱππικοῦ δὲν προσήρχοντο ἐκ τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων εἰμὴ κατ' ἐξαίρεσιν. Ἐξελλίσσοντο ἐξ ὑπαξιωματικῶν καὶ τινες ἐλάμβανον βραδύτερον βραχεῖαν ἐκπαίδευσιν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, τοῦτο ὅμως σπανίως. Σχεδὸν κατὰ τὸ σύνολόν των ἦσαν γόννοι (υἱοὶ) Ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, μέλη μιᾶς ἰδιοτύπου στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐτύγχανον γενικωτέρου σεβασμοῦ.

Ἡ ὀλιγάριθμος γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἐκπαιδευτικὴ Ἀποστολὴ τοῦ ταξιάρχου Victor Paul Vosseur (1831-1911) ἐκίνησεν ὠρισμένα θέματα κατὰ τὸ 1884-1887: σύστασις τῆς (ἀδοκίμως κληθείσης) Στρατιωτικῆς Σχολῆς Ὑπαξιωματικῶν (1882) πρὸς κατάρτισιν ἀξιωματικῶν τοῦ Πεζικοῦ, Ἱππικοῦ, Οἰκονομικοῦ, Χωροφυλακῆς (τῆς τελευταίας ὑπαγομένης τότε καὶ ἐπὶ ἔτη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν), τῆς Σχολῆς Ἐφέδρων Ἀξιωματικῶν καὶ τῆς Προπαρασκευαστικῆς Σχολῆς Ὑπαξιωματικῶν (1884). Μέχρι τότε οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ Πεζικοῦ καὶ Ἱππικοῦ προσήρχοντο, πλὴν σπανίων ἐξαιρέσεων, ἐξ ὑπαξιωματικῶν. Γεγονὸς εἶναι ὅτι μέχρι τοῦ 1897 ἡ ὀργάνωσις τοῦ Στρατοῦ ἦτο, ὡς ἐσημειώθη, «στατική», ἐνθυμίζουσα ἀπλῆν δυνάμιν ἐσωτερικῆς τάξεως. Ἐλειτούργουν τρία Ἀρχηγεῖα Στρατοῦ (Λαρίσεως, Μεσολογίου καὶ Ἀθηνῶν) καὶ ὄχι Μεραρχίαι (παρ' ὅτι εἶχε προβλεφθῇ συγκρότησις τοιούτων μεγάλων μονάδων κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ἀλλὰ 'περιέργως' δὲν ὠλοκληρώθη, ὡς νὰ μὴ πέπετρέπετο), δηλ. ὑφίσταντο ἀπλᾶς Στρατιωτικαὶ Διοικήσεις, εἰκονίζουσαι καὶ τὴν γενικωτέραν χαλαρὰν στρατιωτικὴν λειτουργίαν ἐπὶ τῆς *belle époque*.

Ἡ Στρατολογία (καίτοι νόμος ὑπῆρχεν ἀπὸ τοῦ 1887) ἐρίνετο κατὰ κλήρωσιν καὶ μέχρι τῆς ἐπιθυμητῆς δυνάμεως κατὰ τὸν Προϋπολογισμόν. Ὑπῆρχεν Οἰκονομικὴ Ὑπηρεσία ἀντὶ Ἐπιμελητείας, περιοριζομένη ὅμως εἰς ἐργασίας ταμειακοῦ χαρακτῆρος καὶ διαχειρίσεως ἀποθηκῶν. Δὲν ἐλειτούργει συστηματικὸν Γενικὸν Ἐπιτελεῖον καὶ ἐπιτελεῖα εἰς τὰς μονάδας -καὶ τοῦτο τονίζομεν ἰδιαίτερος- καίτοι Γενικὸν Ἐπιτελεῖον πλεονάκις εἶχε συσταθῇ καὶ καταργηθῇ. Εὐτυχῶς ἐλειτούργει, κατὰ συνέχειαν τοῦ προϋφισταμένου Γεωδαιτικοῦ Ἀποσπάσματος, ἰδρυθέντος διὰ διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν τῆς 23^{ης} Ἰουνίου 1894, ἡ Χαρτογραφικὴ (Γεωγραφικὴ) Ὑπηρεσία (ὡς μετωνομάσθη τὸ Γεωδαιτικὸν Ἀπόσπασμα διὰ τοῦ Β. Δ. τῆς 20^{ης} Ἀπριλίου 1895) πρὸς σχεδιασμόν ἐπιτελικῶν χαρτῶν, μὲ ἱκανὸν ἔργον.

Εἰς τὴν κεντρικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν ὑφίστατο

ὥς μία τῶν διευθύνσεων τούτου καὶ ἐκείνη τῆς Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας, ἀτόνου καὶ περιορισμένης ἀρμοδιότητος (ἐνῶ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον προεβλήπετο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1877 μὲ οὐσιώδη ἀποστολήν), μὲ ἐπὶ κεφαλῆς συνταγματάρχην Πυροβολικοῦ ἐκ τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων. Ὁ τότε Διευθυντὴς ἔφερεν ἐπώνυμον ἐκ τῶν σημερινῶν τοῦ 1821. Ἦτο ὁ Ἀριστείδης Τάτση Μαγγίνας (1833-1920). Ὁ ἐν λόγῳ Διευθυντὴς τῆς Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Πολέμου εὐρίσκετο μὲ κανονικὴν καὶ ἀναρρωτικὴν ἄδειαν (δι' ἱαματικὰ λουτρά) εἰς τὴν Βιέννην καὶ παρηκολούθει τὰς ἐξελίξεις ἀπὸ τὰς ξένας ἐφημερίδας ὥς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ μαχῶν εἰς τὴν Ἀφρικὴν ἢ τὴν Ἀπὼ Ἀσίαν. Περιττὸν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ θεραπεία ἐγίνετο εἰς λουτρόπολιν τῆς «Μπὲλ Ἐπόκ» μετὰ χορῶν, περιπάτων καὶ χαρτοπαγνίου εἰς καζίνο. Ὁ ἐν λόγῳ ἀξιωματικὸς ἔγραψεν εἰς τὸν προσωρινὸν ἀναπληρωτὴν τοῦ ἀντισυνταγματάρχην Μηχανικοῦ Πέτρον Στυλιανοῦ Λυκούδην (1844-1913), τὸ ἐξῆς ἀπίστευτον:

Βιέννη τῇ 14^ῃ Μαρτίου 1897. Φίλτατε Λυκούδη (...) Τί ἔγινε μὲ τὴν ἀναρρωτικὴν μου τρίμηνον ἄδειαν, ἣν εἶχον λάβει ἀπὸ τὴν Ὑγειονομικὴν Ἐπιτροπήν; Καὶ προσέθετε: Προχθὲς ἡ ἐνταῦθα Πρεσβεία μοὶ ἐκοινοποίησε τηλεγράφημα τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, δι' οὗ προσκαλοῦμαι νὰ ἐπανέλθω ἄνευ ἀναβολῆς. Ἀπῆντησα δι' ἀναφορὰς μοι ὅτι τοῦτο μοὶ εἶναι ἀδύνατον, διότι ἐγὼ καὶ ἡ σύζυγός μου εὐρισκόμεθα ὑπὸ θεραπείαν. Σὲ ἀσπάζομαι. Ὁ φίλος σου Ἀριστείδης Μαγγίνας.¹

Ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν 15^ῃ Ἀπριλίου ἔγραφε πάλιν ἐκ Βιέννης πρὸς τὸν Λυκούδην ὅτι ἐλυπεῖτο διότι δὲν ἐλάμβανεν εἰδήσεις διὰ νὰ δύναται νὰ παρακολουθήσῃ μετὰ λεπτομερειῶν τὰς πολεμικὰς ἐξελίξεις, ἐνῶ ὁ ἴδιος εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ συνεχίσῃ τὴν λουτροθεραπείαν του! Παραθέτομεν ἀπόσπασμα: *Ἐν Βιέννῃ τὴν 15 Ἀπριλίου. Φίλτατε Λυκούδη. Πολὺν λυποῦμαι ὅτι δὲν μοῦ γράφεις δυὸ λέξεις διὰ νὰ μάθω καὶ ἐγὼ τινὰς λεπτομερείας περὶ τῶν συμβαινόντων· ὅχι βέβαια τὰ ἐν ταῖς ἐφημερίσι γραφόμενα ἢ τὰ κοινά, ἅτινα καὶ ἐγὼ μαθάνω ἐκ τῶν τηλεγραφημάτων, ἀλλὰ τὰ μὴ δημοσιευόμενα, ἔχοντα δὲ ἐπιρροήν τινα διὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ τόπου μας, ὅστις βλέπω ὅτι κατὰ κορημῶν βαδίζει δυστυχῶς!²*

Ἐν συνεχείᾳ ὁ μὲν Ἀρ. Μαγγίνας ἀπεστρατεύθη κατὰ τὸ 1898, μετὰ

1. Πέτρον Στ. Λυκούδη, *Γενεαλογία-Βιογραφία-Ἔργα καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐφηρεθὲν νέον σύστημα λυομένων πυροβόλων. Μέρος πρῶτον. Γενεαλογία-Βιογραφία-Ἔργα* ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἐμμανουήλ Στ. Λυκούδη, Ἐν Ἀθήναις 1923, σσ. 110-111.

2. *Αὐτόθι*, σ. 111.

προαγωγής εις ὑποστράτηγον ἐν ἀποστρατεία, ἐνῶ ὁ Λυκούδης ὑπέστη ἐγκυκλοπαιδικὸν ἐπεισόδιον ἀπὸ τὴν δοκιμασίαν καὶ ἐζητήθη ἡ αὐτεπάγγελτος ἀποστρατεία του, ἐπειδὴ ἐθεωρήθη ὅτι δὲν εἶχεν ἀνταποκριθῆ ἑπαρκῶς εἰς τὰ καθήκοντά του! Προήχθη εἰς συνταγματάρχην (1898) καὶ ἀπεστρατεύθη μετ' ὀλίγα ἔτη μετὰ προαγωγής εἰς ὑποστράτηγον ἐν ἀποστρατεία.

Τμῆμα Ἐπιχειρήσεων δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἐπιτελικὴν Ὑπηρεσίαν Στρατοῦ τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, διότι δὲν προεβλέπετο. Διετηρεῖτο οὕτω στατική ὀργάνωσις κατὰ συνέχειαν τῶν ἐντέχνως ἐπιβληθέντων μετὰ τὸ 1833 καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὸ 1854 διεθνῶν περιορισμῶν.

Κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν δεκαετίαν 1898-1909 ἐσημειώθησαν ὅμως καὶ λίαν σημαντικαὶ ἐξελίξεις ὡς ἀπότοκοι συμπερασμάτων ἐκ τοῦ λίαν βραχυχρονίου Πολέμου:

α) **Ἀποχώρησις πολλῶν γηραιῶν στελεχῶν.** Εὐπατρίδες οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ἀποχωρησάντων, μὲ ὀνόματα σημαντικὰ, μορφωμένοι ἐγκυκλοπαιδικῶς ἀλλὰ ἀπόλοιμοι, ἄνευ ἐμπειριῶν, ἦσαν ἐκτὸς χρόνου. Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὸν Πόλεμον προήχθησαν εἰς ὑποστράτηγους: ὁ συνταγματάρχης Πυροβολικοῦ Ἀδόλφος Ἐδ. Ράινεκ (1832-1933), κατὰ τὴν 1^{ην} Σεπτεμβρίου 1898, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 5^{ην} Δεκεμβρίου 1902· ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Τιμολέων Β. Βάσσος (1836-1929), κατὰ τὴν 12^{ην} Δεκεμβρίου 1897, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 29^{ην} Αὐγούστου 1906 μετὰ προαγωγής εἰς ἀντιστράτηγον· ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Ἰωάννης Δημόπουλος (1840-1925), κατὰ τὴν 23^{ην} Μαΐου 1901, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 10^{ην} Σεπτεμβρίου 1909 μετὰ προαγωγής εἰς ἀντιστράτηγον· ὁ συνταγματάρχης Γενικῶν Ἐπιτελῶν Ἰωάννης Δ. Παπαδιαμαντόπουλος (1839-1909), κατὰ τὴν 23^{ην} Μαΐου 1901, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 1^{ην} Ἰουνίου 1909 μετὰ προαγωγής εἰς ἀντιστράτηγον· ὁ συνταγματάρχης Μηχανικοῦ Νικόλαος Τσαμαδὸς (1839-1910), κατὰ τὴν 23^{ην} Μαΐου 1901, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 31^{ην} Μαΐου 1909, λόγῳ ὀρίου ἡλικίας, μετὰ προαγωγής εἰς ἀντιστράτηγον· ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Λεωνίδας Γκολφινόπουλος (1834-1914), κατὰ τὴν 11^{ην} Φεβρουαρίου 1901, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν ἐπομένην· ὁ συνταγματάρχης Πυροβολικοῦ Κωνσταντῖνος Α. Σμολένσκης (1842-1915), κατὰ τὴν 5^{ην} Μαΐου 1897, κατ' ἀπόλυτον ἐκλογὴν, καὶ εἰς ἀντιστράτηγον κατὰ τὴν 25^{ην} Ὀκτωβρίου 1909 ὡς ἐκλεκτὸς καὶ τοῦ Κινήματος τοῦ 1909, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 27^{ην} Μαρτίου 1912· ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Δημοσθένης Στάικος (1833-1906) κατὰ τὴν 20^{ην} Νοεμβρίου 1902, τιμητικῶς, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν ἐπομένην· ὁ συνταγματάρχης Πυροβολικοῦ Ἐπαμ. Θ. Πετιμεζῆς (1843-1918), κατὰ τὴν 30^{ην} Δεκεμβρίου 1909, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 27^{ην} Μαρτίου 1910 τῇ αἰτήσει του·

ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Δημήτριος Μπαϊρακτάρης (1833-1900), κατὰ τὴν 12^{ην} Μαρτίου 1900, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη μετὰ διήμερον καὶ ὁ συνταγματάρχης Πυροβολικοῦ Κωνσταντῖνος Βασ. Σαπουντζάκης (1846-1931), κατὰ τὴν 30^{ην} Δεκεμβρίου 1909 καὶ εἰς ἀντιστράτηγον κατὰ τὴν 9^{ην} Ἀπριλίου 1912, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ Κ. Α. Σμολένσκη, ἀπεστρατεύθη δὲ κατὰ τὴν 16^{ην} Ἰανουαρίου 1913 λόγῳ ὀρίου ἡλικίας. Διετέλεσεν ἀρχικῶς Ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ Ἡπείρου κατὰ τὸν Πόλεμον τῶν ἐτῶν 1912-1913, προηγουμένως δὲ πρῶτος Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ (1910-1912). Ἡ ἡγεσία τῶν παλαιῶν εὐπατριδῶν, ἐν τούτοις, συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν προπαρασκευὴν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, τοιοῦτοτρόπως δὲ προσέφερε μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὸ Ἔθνος, ἔστω καὶ ἐκτὸς τῶν πεδίων τῶν μαχῶν.

Νέα ἡγεσία ἀνεδείχθη μετὰ τὸ Κίνημα τοῦ 1909. Εἰς ὑποστράτηγους προήχθησαν κατὰ τὴν 30^{ην} καὶ 31^{ην} Δεκεμβρίου 1909 ὁ συνταγματάρχης Μηχανικοῦ Θεόδωρος Λυμπρίτης (1846-1928), ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 11^{ην} Ὀκτωβρίου 1910· ὁ συνταγματάρχης Μηχανικοῦ Κωνσταντῖνος Ψαρροδῆμος (1846-1925), ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 28^{ην} Ἀπριλίου 1912 μετὰ συγχρόνου προαγωγῆς εἰς ἀντιστράτηγον· ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Ἰωάννης Κωνσταντινίδης (1847-1920), κατὰ τὴν 30^{ην} Δεκεμβρίου 1909, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 31^{ην} Ἰανουαρίου 1912 μετὰ προαγωγῆς εἰς ἀντιστράτηγον καὶ ὁ συνταγματάρχης Πεζικοῦ Κωνστ. Ἀλεξ. Κουμουνδοῦρος (1846-1924), κατὰ τὴν 31^{ην} Δεκεμβρίου 1909, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 10^{ην} Φεβρουαρίου 1912 μετὰ προαγωγῆς εἰς ἀντιστράτηγον.

Ὡς καταφαίνεται, σχεδὸν ἅπαντες οἱ ἀνωτέρω ἀπεστρατεύθησαν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἑλληνο-Τουρικοῦ Πολέμου τῶν ἐτῶν 1912-1913. Κατ' αὐτὸν ἐκ τῆς ἡγεσίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1912 ὑπηρετεῖ μόνον ὁ Κ. Β. Σαπουντζάκης καὶ ἐκ νέας σειρᾶς ὁ συνταγματάρχης Μηχανικοῦ Ἀγαμέμνων Ἀλ. Πάλλης (1849-1929), ὑποστράτηγος ἀπὸ τῆς 28^{ης} Ἰουνίου 1911, ἀντιστράτηγος ἀπὸ τῆς 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 καὶ εἰς ἀποστρατεῖαν ἀπὸ τῆς 28^{ης} Ἰουλίου 1915, ὁ συνταγματάρχης Πυροβολικοῦ Παναγιώτης Δαγκλιῆς (1853-1924), ὑποστράτηγος ἀπὸ τῆς 29^{ης} Ἰουνίου 1911 καὶ ἀντιστράτηγος ἀπὸ τῆς 17^{ης} Αὐγούστου 1913 (Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ: Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ ἀπὸ τῆς 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1912 καὶ ἐν συνεχείᾳ Ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ Θεσσαλίας-Μακεδονίας) καὶ ὁ συνταγματάρχης Ἰππικοῦ Ἀλέξ. Σοῦτσος (1854-1917;), ὑποστράτηγος ἀπὸ τῆς 30^{ης} Ἰουνίου 1911.

Νέα ἡγεσία ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τῶν μεγάλων μονάδων κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν Πολέμων τῶν ἐτῶν 1912-1913.

β) Διωργανώθησαν «Στρατιωτικὰ Γυμνάσια» (Μάιος 1899). Δύο φάλαγ-

γες ἐκινήθησαν πρὸς Σχηματὰρι καὶ Τανάγραν, Μαλακάσαν· ἡ μία (ἡ δευτέρα) ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Μηχανικοῦ Σθενέλαον Ἀμπάτην, διοικητὴν τῆς 2^{ης} ταξιαρχίας καὶ ἡ ἑτέρα (ἡ πρώτη) ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Πεζικοῦ Δημοσθ. Στάικον, διοικητὴν τῆς 1^{ης} ταξιαρχίας, ὑπὸ τὴν γενικὴν διοίκησιν τοῦ ὑποστρατήγου Τιμ. Βάσσου, παρουσίᾳ τῶν στρατιωτικῶν ἀκολούθων Ρωσίας καὶ Γαλλίας. Μεγάλαι ἀτέλειαι κατεδείχθησαν τότε εἰς τὴν ἐπιμελητείαν. Μᾶλλον ἐπρόκειτο περὶ γυμνασίων πορείας καὶ συντονισμοῦ ἐνεργειῶν πρὸς ἀνάπτυξιν ἐν ᾧ φει ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ καὶ τῆς ἀπαραιτήτου ἀμύνης.

γ) Ἀνασύνταξις τῆς Διευθύνσεως Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν καὶ ἰδίως ὀργάνωσις Γενικῆς Διοικήσεως τοῦ Στρατοῦ, ἐπὶ κεφαλῇ τῶν 3 Μεραρχιῶν ποὺ διωργανώθησαν ἀντὶ τῶν «στατικῶν» Ἀρχηγείων Στρατοῦ· συγκρότησις Ἐπιτελείων τῶν Μεραρχιῶν καὶ Γενικοῦ Ἐπιτελείου παρὰ τῇ Γενικῇ Διοικήσει, συγκρότησις Σώματος Γενικῶν Ἐπιτελῶν (Νόμος ΓΙΘ' [3019] τῆς 18^{ης} Μαΐου 1904, ἐκ μαχίμων ἀξιωματικῶν τῶν Ὀπλων), μισθηθέντων ὅμως ὑπὸ τῶν συναδέλφων των, οἱ ὅποιοι ἐστερέθησαν τοποθέτησιν εἰς τὰς ὀλίγας ἀλλὰ καιρίας ὀργανωτικὰς θέσεις τῶν στελεχῶν τῶν Ἐπιτελείων. Διὸ καὶ κατηργήθη τὸ Σῶμα τοῦτο διὰ τοῦ Νόμου ΓΤΟΒ' (3372) τῆς 8^{ης} Ὀκτωβρίου 1909.

* * *

Ὑπὸ τινων λογίζεται ἕκτοτε ἡ συγκρότησις Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ. Ἀληθὲς εἶναι μόνον ὅτι εἰς τὴν συσταθεῖσαν Γενικὴν Διοίκησιν Στρατοῦ, πρὸς ἐνιαίαν διοίκησιν τῶν συσταθεισῶν ἀντὶ τῶν Ἀρχηγείων καὶ διατηρηθεισῶν μετὰ τὸν Πόλεμον Μεραρχιῶν, διωργανώθη κατὰ τὸν Ὀργανισμὸν τοῦ 1904 Ἐπιτελεῖον (ὡς γενικὸν καὶ ἐσωτερικὸν ὀργανικὸν τμῆμα αὐτῆς), παραλλήλως πρὸς τὰ μορφωθέντα «ἐπὶ μέρους» Ἐπιτελεῖα τῶν Μεραρχιῶν. Ὡς οἰοεὶ «Γενικὸν Ἐπιτελεῖον» δέον νὰ θεωρεῖται ἡ ἀσθενεστάτης ὀργανωτικῆς ἀρμοδιότητος Διεύθυνσις Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν. Τὸ Ἐπιτελεῖον τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Στρατοῦ, καίτοι ἐνασχολούμενον μὲ γενικώτερα θέματα τοῦ ἐνεργοῦ Στρατοῦ, ἦτο ὄργανον ἐσωτερικὸν τῆς συσταθείσης ἀνωτέρας διοικητικῆς μονάδος τῶν Μεραρχιῶν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆχθησαν αὐταί.

Ἠκολούθησαν δύο Ὀργανισμοὶ τοῦ Στρατοῦ: Νόμος ΒΨ' (2700) τῆς 25^{ης} Μαρτίου 1900 (Περὶ Γενικῆς Διοικήσεως τοῦ Στρατοῦ) καὶ ὁ συναφὴς Κανονισμὸς τῆς Γενικῆς Διοικήσεως τοῦ Στρατοῦ τῆς 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1900. Ὁ Νόμος ΒΨ' κατηργήθη διὰ τοῦ Νόμου ΓΤΟΑ' (3371) τῆς 8^{ης} Ὀκτωβρίου 1909 (Περὶ Διοικήσεως τοῦ Στρατοῦ) καὶ τοῦ Νόμου ΓΛΑ' (3031) τῆς 20^{ης}

Ἰουνίου 1904 (διὰ τῶν ὁποίων ἐτέθησαν ὑγιεῖς βάσεις τῆς διοικήσεως αὐτοῦ). Ἀρχικὴ πρόβλεψις ὑπῆρχεν ἀπὸ τῆς 10^{ης} Μαΐου 1891, ὅταν εἰς ἐπιτροπὴν ὑπὸ τὸν Διάδοχον ἀνετέθη τὸ ἔργον τοῦτο, δηλ. τῆς παρασκευῆς ἀρτίου καὶ ἀρμόζοντος διὰ τὸν ἡμέτερον στρατὸν ὀργανισμοῦ. Κατ' Ἰούλιον 1899 ἐξεδηλώθη διαμάχη μετὰ τοῦ Διαδόχου καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν βουλευτοῦ-ἀντισυνταγματάρχου Πεζικοῦ (ἐξ ἐθελοντῶν στρατιωτῶν) Κωνστ. Ἀλ. Κουμουνδοῦρου (1846-1924), ποὺ ὑπεστήριζαν διαφορετικὰ σχέδια Ὁργανισμῶν. (Ὁ Κ. Κουμουνδοῦρος ὡς ταγματάρχης κατὰ τὸν Πόλεμον τοῦ 1897 εἰς τὸ Ἡπειρωτικὸν Μέτωπον εἶχε ἀναλάβει παράτολμον ἐνέργειαν ἣ ὅποια εἶχεν ἀτυχῇ ἐξέλκιν.) Ὁ Διάδοχος ἐπεδίωκεν αὐτοτέλειαν ὀργανικὴν τῆς στρατιωτικῆς διοικήσεως ὡς ἐν Εὐρώπῃ, ἀνεπηρέαστον ἀπὸ τὴν πολιτικὴν καὶ μὲ περιωρισμένην τὴν ἐπέμβασιν τῶν ἀλληλοδιαδεχομένων ὑπουργῶν. Ὁ Διάδοχος εἶχε μελετήσει τὸ θέμα εὐθὺς μετὰ τὴν Ἐκθεσὶν τοῦ περὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Πολέμου καὶ εἶχεν ὑποβάλλει συγκεκριμένον σχέδιον, συνταχθὲν ὑπὸ ἐπιτελῶν του, ἐπιδοθὲν εἰς τὸν Ὑπουργὸν καὶ ἀνακοινωθὲν εἰς τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον, ἐνῶ ὁ Ὑπουργὸς Κ. Ἀλ. Κουμουνδοῦρος εἶχεν ἔτοιμον ἄλλο σχέδιον, διασφαλίζον τὰ δικαιώματα αὐτοῦ ὡς πολιτικοῦ προϊσταμένου τοῦ Στρατοῦ. (Ἀκρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τελικῶς ὑποβληθεῖσα κατὰ Νοέμβριον 1899 πρὸς τὴν Βουλὴν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν Κ. Ἀλ. Κουμουνδοῦρου, Ἐκθεσις περὶ τοῦ Νόμου περὶ τοῦ Ὁργανισμοῦ τοῦ Στρατοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1899. Τὸ σχέδιον εἶχε διατυπωθῇ ὑπὸ τῆς Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ.)

Ἀλλὰ καὶ τὸ *Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης* ἀπετέλεσε πραγματικὴν λειτουργικὴν ἐπανάστασιν. Παρέμεινεν ὅμως ἡ μὴ ἐφαρμογὴ γενικῆς στρατολογίας καὶ ἐπομένως ἡ δύναμις τοῦ Στρατοῦ διετηρήθη λίαν ἀσθενὴς μέχρι τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων. Ἄν δὲν ὑπῆρχε τὸ κενὸν αὐτό, ἡ Βόρειος Μακεδονία, δηλ. ἡ λωρὶς Μοναστηρίου-Γευγελῆς, θὰ περιελαμβάνετο ἀπὸ τοῦ 1913 εἰς τὰ ἐθνικὰ ὅρια. Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀναδιοργάνωσις καὶ εἰσαγωγὴ Ἑσωτερικοῦ Κανονισμοῦ τῆς Χαρτογραφικῆς Ὑπηρεσίας διὰ τοῦ Β. Δ. τῆς 8^{ης} Νοεμβρίου 1904.

Τὰ ἐπακολουθήσαντα μέτρα 1905-1907 περιγράφονται εἰς τὸ τυπωθὲν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν *Ἱστορικὸν Ὑπόμνημα ἐπὶ τῶν πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ Στρατιωτικοῦ Προγράμματος τῆς Κυβερνήσεως ἐργασιῶν τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν ἀπὸ Δεκεμβρίου 1905 μέχρις Αὐγούστου 1907*, Ἐν Ἀθήναις 1907, ἐνῶ προηγηθέντα μέτρα ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν/Τμήμα Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας, εἰς τὸ ἐκδοθὲν λεπτομερὲς κατ' ἐντολὴν τοῦ τότε Ὑπουργοῦ ὑποστρατήγου Κωνστ. Σμολένσκη (14 Ἰουνίου 1904),

Ἱστορικὸν Ὑπόμνημα περὶ τοῦ Ὄργανισμοῦ τοῦ Τακτικοῦ Στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1904 (Α' τεῦχος) καὶ Ἐν Ἀθήναις 1910 (Β' τεῦχος), ἀναφερόμενον εἰς τὰ ὅσα εἶχον συντελεσθῇ μέχρι τοῦ Πολέμου τοῦ 1897. Σπουδαῖον μέτρον ὑπῆρξεν ἡ εἰσαχθεῖσα χακὶ στολὴ κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις. Ἐν συμπεκνώσει τὰ μεσολαβήσαντα μέχρι τοῦ 1909/1910 μέτρα ἐκτίθεται εἰς τὸν ἐκδοθέντα τόμον ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ/Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ, Ἱστορία τῆς Ὁργανώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, 1821-1954, Ἐν Ἀθήναις 1957. Βλ. καὶ Γ. Ν. Θεοτόκη, Ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις καὶ ἡ πολιτικὴ του..., Ἐν Ἀθήναις 1911, ἐν παραβολῇ πρὸς: Τὸ Ὑπουργεῖον Μανρομιχάλη καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ (15 Αὐγ. 1909-18 Ἰαν. 1910), Ἐν Ἀθήναις 1910.

*
* * *

Σῶμα Στρατολογίας διὰ νὰ ὑπηρετῇ τὴν στράτευσιν καὶ τὴν ἐπιστράτευσιν ἰδρύθη μόλις κατὰ τὸ 1915, ὁπότε ἐπεβλήθη ἡ γενικὴ στρατολογία. Τὸ προῖσχυσαν σύστημα ἐβασίζετο εἰς τὴν κλήρωσιν, ἐξ ἧς καὶ οἱ «κληρωτοί». Τότε ἰδρύθη καὶ τὸ Σῶμα τῆς Ἐπιμελητείας, ποὺ παρὰ τὴν λαμπρὰν μέριμνάν του ἐν εἰρήνῃ καὶ πολέμῳ, διεσπάσθη δυστυχῶς κατὰ τὸ 1945/46 διότι δὲν περιλαμβάνατο εἰς τὴν δομὴν τῆς βρεταννικῆς στρατιωτικῆς ὁργανώσεως. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ ὑποταγὴ τῶν τότε ἀρχόντων πρὸς τὰς διαταγὰς τῆς Βρεταννικῆς Στρατιωτικῆς Ἀποστολῆς, συνδυαζομένη ὅμως μὲ τὴν ἐπὶ τινα ἔτη οἰκονομικὴν στήριξιν τοῦ νέου Στρατοῦ ἀπὸ τὴν Βρεταννίαν.

Ἄς σημειώσωμεν ὅτι μόνον κατὰ τὸν Μάρτιον 1910 ἐπραγματοποιήθη τὸ πρῶτον ἀλλὰ θεωρητικὸν βῆμα πρὸς τὴν διακλαδικότητα. Ὁρίσθη ὅπως ἐν περιπτώσει πολέμου τὴν διοίκησιν τοῦ Στρατοῦ Ἐξηρᾶς καὶ Θαλάσσης θὰ ἀνελάμβανε, μετὰ στοιχειώδους ἐπιτελείου, ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἀναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου (αὐτὸς ἦτο ὁ ἀντιστράτηγος Κωνσταντῖνος Σμολένσκης) καὶ πρὸς τοῦτο θὰ ἐτηρεῖτο ἐγκαίρως ἐνήμερος τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν πρὸς Πόλεμον προπαρασκευὴν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ τὴν Ἐκπαίδευσιν.

Τὸ νομοθέτημα κατηργήθη μετὰ ἐν ἔτος καὶ τὴν Ἀρχηγίαν τοῦ Στρατοῦ ἐν πολέμῳ ἀνέλαβεν ὡς Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος καὶ τὸ Ναυτικὸν ἠσθάνθη «ἐλεύθερον» ἐν ὅψει πολέμου, ποὺ ἐν τούτοις ἤδη ἔδιδε τὰ σημεῖα τοῦ «ὀλοκληρωτικοῦ».

Ὅπωςδὴποτε δὲν πρέπει νὰ λησμονηθοῦν μέτρα οἰκονομικὰ ποὺ ἐλήφθησαν, πράγματι πολὺ σοβαρά, διὰ τὰς στρατιωτικὰς ἀνάγκας (ἐγκαταστάσεις, προμήθειαι ὑλικοῦ, ἱματισμοῦ, ἐξαρτύσεως, ὀχυρώσεων κ.λπ.) μετὰ τῶν ἐτῶν 1904 καὶ 1910. Σημειώνομεν ἐπίσης ὅτι μέτρα ἐλήφθησαν καὶ ἐν τῷ πλαίσιῳ ἀναθεωρήσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν στελεχῶν τοῦ Στρατοῦ καὶ ρυθμίσεως

σπουδαίων θεμάτων του φορητού όπλισμού. Το ύψος όμως της αριθμητικής δυνάμεως του στρατού παρέμενε εν ειρήνη εις 22.000 άνδρας μόνον.

Πρέπει να σημειωθῇ ὅτι ὑπὸ τὰς τρεῖς Μεραρχίας (I Λαρίσσης, II Ἀθηνῶν, III Μεσολογγίου καὶ κατόπιν Πατρῶν) προεβλέφθησαν δώδεκα συντάγματα Πεζικοῦ, τρία συντάγματα Ἰππικοῦ καὶ τρία συντάγματα Πεδινοῦ Πυροβολικοῦ, με ἀντίστοιχα τάγματα Μηχανικοῦ καὶ λόχους Μεταγωγικοῦ. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Στρατοῦ ὥρίσθη ἀπὸ τοῦ 1904 καὶ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Στρατοῦ, οἱ δὲ διοικηταὶ τῶν Μεραρχιῶν καὶ Ἐπιθεωρηταὶ τῶν μονάδων των. Παραλλήλως προεβλέφθησαν Εἰδικοί Ἐπιθεωρηταὶ Πυροβολικοῦ, Μηχανικοῦ, ὁ δὲ Γενικὸς Ἐπιμελητὴς ὥρίσθη Ἐπιθεωρητὴς τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐνῶ ὁ παρὰ τῇ Γενικῇ Διοικήσει Γενικὸς Ἀρχίατρος τῶν ὑγειονομικῶν. Οἱ ὅροι «Γενικός» ἀντεστοίχουν πρὸς τοὺς βαθμοὺς τῶν οἰκείων σωμάτων (συνταγματάρχου) ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν θέσιν τῶν φορέων αὐτῶν εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον τῆς Γενικῆς Διοικήσεως.

Οὐσιῶδες ὑπῆρξε τὸ Βασ. Διάταγμα τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου 1904, τὸ ὁποῖον ἐρρύθμισε λεπτομερῶς τὰ τῆς προπαρασκευῆς τῆς ἐπιστρατεύσεως. (Σχέδιον Γενικῆς Ἐπιστρατεύσεως καὶ ἐπὶ μέρους σχέδια περὶ τοῦ ὕλικου ἐπιστρατεύσεως.)

Οὐσιῶδες, ἐπαναλαμβάνομεν, ὑπῆρξεν καὶ ὁ Νόμος ,ΓΚΖ' (3027) τῆς 17^{ης} Ἰουνίου 1904, περὶ συστάσεως ἐν Ἀθήναις Ταμείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ τῶν πόρων αὐτοῦ πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ὕλικῶν ἐπιστρατεύσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων καὶ ἄλλων οἰκοδομικῶν ἀναγκῶν (π.χ. στρατώνων, ἀποθηκῶν κ.λπ.). Τὸ Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον νὰ λειτουργῇ με ἀνανεωμένην κατὰ περιόδους νομοθεσίαν.

Τὰ μέτρα ταῦτα ἐλήφθησαν τῇ συγκεκριμένῃ προτάσει τοῦ Ἐπιτελείου τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Στρατοῦ, τῆς ὁποίας προΐστατο ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1904 καὶ 1909. Εἰς τὰς προτάσεις τῆς ἐν λόγω στρατιωτικῆς Ἀρχῆς περιλαμβάνονται καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν μέτρα: Ἰδρυσις Σχολῶν Ἱππευτικῆς (1905) εἰς τὸ Πεδίον τοῦ Ἀρεῶς ἐν Ἀθήναις, ἐν εἶδει γενικοῦ Σχολείου Ἐφαρμογῆς Ἰππικοῦ, Γυμναστικῆς (1906) πρὸς κατάρτισιν προγυμναστῶν τῶν ὀπλιτῶν, Βολῆς Πυροβολικοῦ (1907), Βολῆς Πεζικοῦ (1907), αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν αἱ πρῶται μορφαὶ τῶν σημερινῶν Σχολῶν Πυροβολικοῦ καὶ Πεζικοῦ.

Παραλλήλως πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ κατάρτισις Κανονισμοῦ βάσει τῶν ὁποίων θὰ διεξήγετο ἡ ἐσωτερικὴ ὑπηρεσία τῶν Ἐπιτελείων, τῶν Ὀπλῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν μεταφορῶν πρὸς ἐπιτυχῇ λειτουργίαν τῆς μαχίμου δυνάμεως τοῦ στρατοῦ.

Λίαν ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ ἤδη μνημονευθεὶς Νόμος ὑπ' ἀριθμ. ,ΓΙΘ' (3019) τῆς 18^{ης} Μαΐου 1904 διὰ τοῦ ὁποίου συνεστήθη ἐκ νέου Σῶμα Γενικῶν Ἐπιτελῶν πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς ὑπηρεσίας εἰς τὰ Ἐπιτελεῖα, ὡς λεπτομερέστερον ἐρρυθμίσθη διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 11^{ης} Ὀκτωβρίου 1904. Τὸ Σῶμα ἀπετελέσθη ἐκ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἐπιλέκτων ἤδη ἀξιωματικῶν, ἀλλ' ἐθεωρήθη ὡς ἐγράψαμεν «προνομιούχον» καὶ κατηργήθη διὰ τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ,ΓΤΟΒ' (3372) τῆς 8^{ης} Ὀκτωβρίου 1909. Κατὰ τὸν νέον νόμον, ψηφισθέντα καὶ ἐκδοθέντα μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Γουδῆ, τὸ ἐπιτελικὸν ἔργον θὰ ἤσκουν ἀξιωματικοὶ τῶν τεσσάρων Ὀπλῶν κεκτημένοι πτυχίον ἐπιτελοῦς καὶ ἄλλοι θεωρούμενοι ὡς ἱκανοὶ διὰ τὸ ἔργον τοῦτο ὡς καὶ ἐκ πτυχιούχων εἰδικῶν σχολῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, σπουδασάντων ὡς ὑποτρόφων ἐπὶ τριετίαν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐξησφαλίσθη ἡ «ἰσότης».

Διὰ τοῦ ἐπακολούθησαντος Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ,ΓΥΕ' (3405) τῆς 7^{ης} Νοεμβρίου 1909 ἐπῆλθε μερικὴ ἀναδιοργάνωσις τῆς δομῆς τοῦ στρατεύματος, ἡ ὁποία ὠλοκληρώθη διὰ τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ,ΓΦΝΖ' (3556) τῆς 11^{ης} Φεβρουαρίου 1910 καὶ τὸ Βασ. Διάταγμα τῆς 15^{ης} Φεβρουαρίου 1910 περὶ Κανονισμοῦ τῆς ἐν τῷ Στρατεύματι Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας, ἀλλὰ τὰ μέτρα αὐτὰ καὶ ἄλλα συναφῆ ἀνήκουν εἰς τὴν ἐπομένην ὀργανωτικὴν περίοδον, περὶ τῆς ὁποίας ἔχομεν ἤδη ἐνασχοληθῆ.³

3. Ἐκτὸς τῶν ἤδη μνημονευθέντων ἐντὸς κειμένου βιβλίων βλ. καὶ τὰ οἰκεία ἄρθρα/λήμματα τῆς *Μεγάλης Στρατιωτικῆς καὶ Ναυτικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν «Στρατιωτικὴ Ὁργάνωσις τῆς Ἑλλάδος. Περίοδος Ε': Ἀπὸ τοῦ 1897 μέχρι τοῦ 1922 (Ἔτη 1897-1900)», *Περιοδικὸν τῆς Μεγάλης Στρατιωτικῆς καὶ Ναυτικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τόμ. Δ', τεύχ. 21 (10 Νοεμβρ. 1929) καὶ τόμ. Ε', τεύχ. 6 (29 Δεκ. 1929) καθὼς καὶ «Στρατιωτικὴ Ὁργάνωσις τῆς Ἑλλάδος. Περίοδος Ε': Ἀπὸ τοῦ 1897 μέχρι τοῦ 1922 (Ἔτη 1904-1909)», *Αὐτόθι*, τόμ. Ε', τεύχ. 6 (29 Δεκ. 1929)-τόμ. Ε', τεύχ. 21 (13 Ἀπρ. 1930). Βλ. καὶ Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, «Στρατιωτικὴ θεσμικὴ ἀναδιοργάνωσις, 1909-1916. Σύστασις Ἀνωτάτου Μικτοῦ Ἐπιτελείου καὶ Σχολῶν Ἐπιτελῶν», *Ἑλληνικὴ Ἱστορικὴ Ἑταιρεία. Κ' Πανελλήνιο Ἱστορικὸν Συνέδριον, 28-30 Μαΐου 1999*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 2000, σσ. 157-176· τοῦ αὐτοῦ, «Ἡ στρατιωτικὴ ἐπιτελικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν Ἑλλάδα», *Παρουσμός*, τόμ. ΜΕ' (2003), σσ. 5-116 καὶ τοῦ αὐτοῦ, «Τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον κατὰ τὸν Πόλεμον 1940-1941», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, τόμ. 11 (1999-2000), σσ. 163-196. Τὰ περὶ τῆς ἀναδιοργάνωσεως τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ ἀποτελοῦν ἀντικείμενον ἰδίαις ἀνακοινώσεως. Βλ. καὶ Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *Νόμοι τοῦ Κράτους ψηφισθέντες ὑπὸ τῆς Βουλῆς κατὰ τὰ ἔτη 1909-1910*, Ἐν Ἀθήναις 1911.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Διδάκτορας Νομικής, Δικηγόρου-Ιστορικού

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΘ' ΑΙ. ΚΑΙ ΤΑΣ ΑΡΧΑΣ ΤΟΥ Κ'
ΔΙΣΤΑΓΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΙ

L I

Πολιτικοὶ Νόμοι τῶν Αἰμινήστων ἡμῶν Αὐτοκρατόρων.

1/2

Εἰς τὴν ἑκάστην.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΤΛΟΥ

ΚΡΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πρόχαρον, τὸ λεγόμενον ἢ Εἰςάβιβλος εἰς κοινὴν
γλῶσσαν Μεταφρασθεῖσα, προσετέθη δὲ καὶ παρὰ

ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΠΑΝΟΥ τῷ ὄντι ΙΩΑΝΝΙΝΟΝ,

Καὶ τὸ περὶ τῶν Συνοικεσίων Ἐγχαερίδιον,
ὅ,τε κατὰ ἀλφάβητον Πίναξ.

Προτροπὴ τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ Σεβασμιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Ἡρακλείας,

ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ

Οὗ καὶ τοῖς ἀναλώμασι τὰ πρῶτα τετύπωται.

Τὰ τῶν αὐξουμένησιν μετὰ τινῶν Ἀποστολικῶν, Συνοδικῶν τε,
καὶ Πατερικῶν Κανόνων τῶν ἐν χρήσει, καὶ πλέον ὠφελήμων
εἰς τὸ αὐτὸ κοινὸν ἡμέτερον ἰδίωμα μεταφρασθέντων.

Ἰωάννης Σπανός
Ἡρακλίου

Σταχρὴν Μανὴ
Ἡρακλίου

ΨΥ. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1793.

Εἰς τὴν Τυπογραφίαν τῷ ποτὲ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ,
Νῦν δὲ Πάντι Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Πολιτικοὶ νόμοι τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν Αὐτοκρατόρων...

Ἡ παροῦσα σύντομος ἀνακοίνωσις ἀποτελεῖ στοιχειῶδες διάγραμμα* περὶ τῶν σημαντικῶν ἐξελίξεων εἰς τὸν χρόνον τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1822 καὶ 1909, ὅποτε ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται ἡ νομοθετικὴ πρωτοβουλία τῶν Κυβερνήσεων Ἐλευθερίου Βενιζέλου – ἀρχικῶς τὸ 1911 μὲ τὴν μεγάλην νομοθετικὴν σχεδιάσιν τοῦ Νικολάου Δημητράκο-πούλου. Τὸ χρονικὸν εὖρος τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου εἶναι τεράστιον, διότι οὐσιαστικῶς καλύπτει ἑκατὸν ἔτη ἐκ τῶν πλέον δημιουργικῶν ἀλλὰ καὶ ἀγνώστων τῆς Νεοελληνικῆς Νομικῆς Ἱστορίας.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ιδρύθη, μὲ εἰδικὴν καταστατικὴν πράξιν, τὴν *Διακήρυξιν τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς Πολιτικῆς Ὑπό-ξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, κατὰ τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου 1822, εἰς τὴν ταπεινὴν Πιάδα, τὴν Νέαν Ἐπίδαυρον, ἀπὸ τὰ 59 μέλη τῆς Α' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης τὸ νεοπαγὲς κράτος ἤρχισε τὸν βίον του, ἐκφραζό-μενον πρωτίστως διὰ τῆς νομοθετικῆς λειτουργίας, προτέρας οὔσης κατὰ λογικὴν σειρὰν τῆς ἐκτελεστικῆς καὶ τῆς δικαστικῆς. Ἐὰν διαιρεθῇ ὁ ἕκτοτε βίος τοῦ κράτους μας εἰς περιόδους πρὸς καλυτέραν ἐξέτασιν, τότε ἔχομεν τὰς ἑξῆς ὑπὸ μελέτην:

1^{ον}. Περίοδος τῆς **Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος (1822-1827)**. Κατ' αὐτὴν τὸ νομοθετικὸν ἔργον δὲν ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως πλούσιον, ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα ἐξεδόθησαν 58 νόμοι ἀναφερόμενοι εἰς ποικίλα θέματα. Ἐξ αὐτῶν μακροβιώτερος ἀπεδείχθη ὁ *Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 17* τῆς 9^{ης} Νοεμβρίου 1822 περὶ *ἐκλογῶν*, ὡς ἀνεθεωρήθη κατὰ τὴν 16^{ην} Ἀπριλίου 1823 καὶ ἀκολούθως. Ὁ πρῶτος αὐτὸς ἐκλογικὸς νόμος ἐφηρμόσθη διὰ τὴν ἀνάδειξιν 3 Βουλῶν (Βου-

* Τὸ παρὸν δημοσιεύεται ὡς ἐξεφωνήθη διὰ λόγους οἰκονομίας χώρου. Οἰαδήποτε ἀνάπτυξις θὰ ἐπέβαλλεν ἕκτασιν πολὺ μεγαλυτέραν αὐτῆς ποὺ παρέχεται διὰ τὴν δημο-σίευσιν πρακτικῶν μιᾶς ἡμερίδος.

λευτικὸν Σῶμα Β' καὶ Γ' Περίοδου, Δ' Βουλῇ) καὶ 8 Ἑθνικῶν Συνελεύσεων: Β' ἐν Ἀστρεῖ (1823), Γ' ἐν Ἐπιδαύρῳ (1826), Γ' ἐν Ἑρμιόνη καὶ Τροιζῆνι (1827), Δ' ἐν Ἀργεῖ (1829), Ε' ἐν Ἀργεῖ καὶ Ναυπλίῳ (1831), Δ' κατ' ἐπανάληψιν ἐν Περαχώρῳ καὶ Μεγάροις (1832), Δ' κατὰ συνέχειαν ἐν Προνοίᾳ (1832) καὶ ἐν Ἀθήναις (1843), διετηρήθη δηλαδὴ ἐν ἰσχύϊ μέχρι τοῦ 1843, ἥτοι μέχρι καὶ τῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐκλογῶν πληρεξουσίων διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑθνικῆς Συνελεύσεως τῆς 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Εἶναι ἴσως ὁ μακροβιώτερος ἐκλογικὸς νόμος ἐν Ἑλλάδι.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐξεδόθη ὁ πρῶτος Ποινικὸς Νόμος, τὸ γνωστὸν εἰς τοὺς νομικοὺς καὶ τοὺς ἱστορικοὺς Ἀπάνθισμα τῶν Ἑγκληματικῶν, ὡς Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 33 τῆς 1^{ης} Ἰουλίου 1824. Ὁ νόμος αὐτός, ἀπολύτως ἀπαραιτήτος διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ κράτους, ἀπετέλεσε συμπύκνωμα διατάξεων ἐκ βυζαντινῶν ποινικῶν διατάξεων καὶ συνετέθη διὰ λόγους κυρίως πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ δημοσίας τάξεως, ταλαιπωρουμένης ἤδη ἀπὸ τοῦ 1822. Τὰ ἀδικήματα ποὺ περιέλαβε ἦσαν πολὺ ὀλίγα καὶ αἱ ποιναὶ εἴτε πολὺ αὐστηραὶ εἴτε πολὺ πρόχειροι. Ὁ βίος τοῦ νομοθετήματος τούτου διήρκεσε μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1833.

Τὸ μακροβιώτερον νομοθέτημα τῆς περιόδου ἐκείνης, ὅμως, εἰσήχθη διὰ συνταγματικῆς διατάξεως τῆς 1^{ης} Ἰανουαρίου 1822, δηλαδὴ διὰ τοῦ ἄρθρου 4^{ης} (98) τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος τῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας καὶ ἰσχύει κατὰ βάσιν μέχρι σήμερον. Πρόκειται διὰ τὸν εἰσαχθέντα τότε εἰς τὴν ἑλληνικὴν δικαιοταξίαν Γαλλικὸν Ἑμπορικὸν Κώδικα πρὸς ἀλάψιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ Ἑμπορικοῦ Δικαίου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν μέχρι σήμερον, δηλαδὴ μετὰ 187 ἔτη, ἄνευ τροποποιήσεως μόνον τὰ δύο πρῶτα ἄρθρα. Ἐξ ἴσου μακρόβιος ἀπεδείχθη καὶ ἐτέρα ρύθμισις τοῦ αὐτοῦ Συντάγματος, εἰς τὸ αὐτὸ ἄρθρον 98, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεφασίσθη ὅτι μέχρι τῆς συντάξεως συγχρόνου Ἀστικοῦ Κώδικος αἱ ἰδιωτικαὶ σχέσεις θὰ ἐρρυθμίζοντο βάσει τῶν πολιτικῶν νόμων τῶν αἰμυνήστων ἡμῶν Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων. Ἡ ρύθμισις ἦτο προσωρινή ἐν ὅψει τῆς διακεκρυγμένης καὶ δι' ἐτέρας συνταγματικῆς διατάξεως προθέσεως συντάξεως Ἀστικοῦ Κώδικος, μόλις αἱ πολεμικαὶ συνθῆκαι θὰ τὸ ἐπέτρεπον. Ἐν τούτοις, οἱ «πολιτικοὶ νόμοι τῶν Χριστιανῶν ἡμῶν Αὐτοκρατόρων» ἴσχυσαν ἐπὶ 124 ἔτη, μέχρι τοῦ 1946, ὁπότε ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ὁ Ἀναγκαστικὸς Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 2250/1940 Ἀστικὸς Κώδιξ (εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἴσχυσεν ἀπὸ τοῦ 1941). Ἐπίσης ἐξεδόθησαν δύο Ὁργανισμοὶ τῶν Δικαστηρίων, οἱ ὅποιοι δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθοῦν λόγῳ τῶν πολεμικῶν περιστάσεων.

2^{ον}. Περίοδος τῆς **Ἑλληνικῆς Πολιτείας (1827-1833)**, κατὰ τὴν ὁποίαν λόγῳ τοῦ ἐπιβληθέντος ἀπὸ τοῦ 1828 καθεστῶτος ἐκτάκτων ἐξουσιῶν, δὲν ἐξεδόθησαν νόμοι, ἀλλὰ Κυβερνητικὰ Ψήφισματα κατόπιν γνωμοδοτήσεων τῶν διαδοχικῶν δύο συμβουλευτικῶν σωμάτων τοῦ Κράτους, δηλαδὴ ἀρχικῶς τοῦ Πανελληνίου καὶ ἀκολούθως τῆς Γερουσίας, καὶ ἐκτελεστικὰ Κυβερνητικὰ Διατάγματα. Καὶ πάλιν ἐκαλύφθη μεγάλη ποικιλία θεμάτων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς νομικῆς τάξεως. Ἐκ τοῦ συνόλου τῆς νομοθεσίας τῆς περιόδου μακροβιώτερον ἀπεδείχθη τὸ Κυβερνητικὸν Ψήφισμα ὑπ' ἀριθμ. 68 τῆς 11^{ης} Φεβρουαρίου 1830 περὶ *διαθηκῶν*, τὸ ὁποῖον παρέμεινεν ἐν ἐφαρμογῇ ἐπὶ 81 ἔτη – μέχρι τοῦ 1911. Ἡ περίοδος αὕτη διακρίνεται διὰ τὴν προσπάθειαν θεσπίσεως μεγάλων δικαστικῶν κωδίκων, μὲ ἔκδοσιν διαδοχικῶς δύο Ὁργανισμῶν τῶν *Δικαστηρίων*, δύο *Πολιτικῶν Δικονομιῶν* (1828, 1830) καὶ μιᾶς *Ποινικῆς Δικονομίας*. Ἡ ἰσχὺς ἀπάντων ὑπῆρξε βραχεῖα τόσον λόγῳ τῶν ἀντιπαλοτήτων μεταξὺ τῶν ἐμπνευστῶν των ὑπουργῶν ὅσον καὶ λόγῳ τῶν γνωστῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, ποὺ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τῆς ἐσωτερικῆς εὐταξίας καὶ τὴν ἀκώλυτον ἄσκησιν τῆς δικαστικῆς λειτουργίας. Πάντως, κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον ἤρχισεν ἡ τακτικὴ λειτουργία τῶν δικαστηρίων καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως. Σημαντικαὶ ὑπῆρξαν αἱ νομοθετικαὶ προσπάθειαι τοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδιστρίου διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως ἀλλὰ καὶ τὴν παιδείαν καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Στρατοῦ. Ἐπίσης κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐλειτούργησε διὰ πρώτην φορὰν ἀποτελεσματικῶς τὸ *Λογιστικὸν καὶ Ἐλεγκτικὸν Συμβούλιον*, ὄργανον τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸν ἄμεσον «πρόγονον» τοῦ *Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου*.

Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον ἰδρύθη τὸ πρῶτον ἀνώτατον ἐκπαιδευτικὸν ἴδρυμα τῆς χώρας, ἡ *Στρατιωτικὴ Σχολὴ τῶν Εὐελπίδων*, μὲ πρότυπον τὴν γαλλικὴν *École polytechnique* πρὸς μόρφωσιν ἀξιωματικῶν τοῦ Μηχανικοῦ καὶ τοῦ Πυροβολικοῦ, τεχνικῶν ὄπλων διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐμπειρία τοῦ δεκαετοῦς Ἀγῶνος τῆς Ἐλευθερίας δὲν ἦτο ἐπαρκής. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐλειτούργησαν καὶ τὰ πρῶτα Τακτικὰ Στρατοδικεῖα πρὸς ἐπιβολὴν τῆς τάξεως, ἄνευ ὅμως οὐσιωδῶν ἀποτελεσμάτων. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἡ δίκη τῶν δολοφόνων τοῦ Κυβερνήτου κατ' Ὀκτώβριον 1831 διεξήχθη ἐνώπιον τακτικοῦ στρατοδικείου καὶ βάσει τῶν διατάξεων τοῦ γαλλικοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὸ Νεοελληνικὸν Κράτος ἀπὸ τοῦ 1822 διὰ συνταγματικῆς διατάξεως.

3^{ον}. Περίοδος τῆς **Ἀντιβασιλείας** κατὰ τὴν ἀνηλικιότητα τοῦ Βασιλέως

Ὁθωνος (1833-1835). Ὑπῆρξεν ἡ πλέον γόνιμος περίοδος ἐξ ἐπόψεως νομοθετικῶν πρωτοβουλιῶν, κυρίως λόγω τῆς συμμετοχῆς εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ μεγάλου Βαυαροῦ νομομαθοῦς καὶ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου Γεωργίου-Λουδοβίκου von Maurer, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀναπληρωματικοῦ μέλους τοῦ αὐτοῦ ὀργάνου Carl-August von Abel ὡς καὶ τοῦ νεαροῦ ἀκόμη τότε στελέχους τῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἀντιβασιλείας Gustav Geib, ἀκολούθως ἐγκρίτου νομικοῦ καὶ Καθηγητοῦ ἐν Γερμανίᾳ. Εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν συνετάγησαν καὶ ἐθεσπίσθησαν μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἐλαχίστων ἀλλ' ἐξαιρέτων ὑπαλλήλων τοῦ τότε Ὑπουργείου Δικαιοσύνης, οἱ Μεγάλοι Κώδικες, δηλαδὴ ὁ *Ποινικὸς Κώδιξ* τῆς 18^{ης} / 30^{ης} Δεκεμβρίου 1833, ὁ *Ὁργανισμὸς τῶν Δικαστηρίων* καὶ τῶν Συμβολαιογραφῶν τῆς 21^{ης} Ἰανουαρίου / 2^{ας} Φεβρουαρίου 1834, ἡ *Ποινικὴ Δικονομία* τῆς 10^{ης} / 22^{ας} Μαρτίου 1834 καὶ ἡ *Πολιτικὴ Δικονομία* τῆς 2^{ας} / 14^{ης} Ἀπριλίου 1834. Ὁ Ποινικὸς Κώδιξ ἐτέθη ἀμέσως ἐν ἰσχύϊ, ἐνῶ οἱ λοιποὶ κατὰ τὴν 25^{ην} Ἰανουαρίου / 6^{ην} Φεβρουαρίου 1835. Ὁ βίος τῶν ἐν λόγω Κωδίκων, σχεδιασθέντων μακροπνῶως, ἀπεδείχθη πράγματι ἰδιαιτέρως μακρὸς, ἀφοῦ ὁ *Ποινικὸς Κώδιξ* καὶ ἡ *Ποινικὴ Δικονομία* ἀντικατεστάθησαν δι' ἀναθεωρηθέντος κειμένου αὐτῶν κατὰ τὸ 1951 (μετὰ 118 ἔτη), ἡ *Πολιτικὴ Δικονομία* κατὰ τὸ 1967/68 (μετὰ 133 ἔτη) καὶ ὁ *Ὁργανισμὸς τῶν Δικαστηρίων* κατὰ τὸ 1988 (μετὰ 154 ἔτη).

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐξεδόθησαν καὶ ὁ πρῶτος καὶ ἐξαιρετικῶς πρωτοποριακὸς Νόμος περὶ προστασίας ἀρχαιοτήτων (1834), ὁ Νόμος περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τῆς χώρας εἰς νομούς, ἐπαρχίας καὶ δήμους (Νόμοι περὶ περιφερειακῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ περιφερειακῆς διοικήσεως εἶχον ἐκδοθῆ ἀπὸ τοῦ 1822 καὶ ἀναμρφωθῆ ἐπὶ Καποδιστρίου), σειρά ἄλλων ὀργανωτικῶν νόμων τῆς ἐπὶ μέρους Διοικήσεως καὶ τῆς ὅλης κρατικῆς λειτουργίας. Ἐτέθησαν αἱ σύγχρονοι βάσεις λειτουργίας τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Νόμου περὶ Δήμων*. Διωργανώθη τακτικῶς καὶ λειτουργεῖ ἔκτοτε ἀνελλιπῶς τὸ *Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον*, πρὸς ἔλεγχον τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους. Ἐπίσης ἐδημιουργήθη ἐν σπέρματι ὁ θεσμὸς τοῦ νομικοῦ συμβούλου τοῦ Κράτους, διὰ τῆς λειτουργίας εἰδικοῦ τμήματος ἐπὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ παρὰ τῇ Γραμματείᾳ τῶν Οἰκονομικῶν ἀρμοδίου πρὸς προστασίαν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐπὶ δικαστηρίου. Ὡς σημειωθῆ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐθεσπίσθη καὶ ὁ πρῶτος νόμος περὶ δημοσίου λογιστικοῦ. Τέλος δὲ πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ ἔκδοσις τοῦ περιφήμου *Νομοθετικοῦ Διατάγματος* τῆς 23^{ης} Φεβρουαρίου / 7^{ης} Μαρτίου 1835 περὶ τοῦ *Πολιτικοῦ Νόμου*, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπανελήφθη ἡ ἀπὸ τοῦ 1822 πρόβλεψις ὅτι μέχρις εἰσαγωγῆς νέου Ἀστικοῦ Κώδικος αἱ ἀστικαὶ ὑποθέσεις θὰ ἐπελύοντο βάσει

τῶν βυζαντινῶν πολιτικῶν νόμων. Ἡ κληρονομία τῆς καρτεσιανῆς καὶ χρηστῆς ἐκείνης νομοθετικῆς, διοικητικῆς καὶ δικαστικῆς ὀργανώσεως κρατεῖ μέχρι σήμερον εἰς πλεῖστα μέρη τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας.

4^{ον}. Περίοδος τῆς ἀμέσου διευθύνσεως τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων ὑπὸ τοῦ **Βασιλέως Ὁθωνος (1835-1844)**. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν, ὅπως καὶ κατὰ τὰς δύο προγενεστέρας, ἡ νομοθέτησις ἐγίνετο μετὰ σύμφωνον ἢ ἀπλὴν κατὰ περίπτωσιν γνώμην τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ὡς ἀνωτάτου συμβουλευτικοῦ-νομοσυζητητικοῦ σώματος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς περιόδου αὐτῆς προωθήθη ἡ διαδικασία τῆς γενικῆς νομοθετικῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς Χώρας, ἐλήφθησαν σημαντικώτατα νομοθετικὰ μέτρα κοινωνικῆς προνοίας πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν Ἀγωνιστῶν, ἀλλὰ καὶ ἀναπτυξιακὰ μέτρα οἰκονομικῆς φύσεως καὶ ἐνθαρρύνσεως τῶν ἐπενδύσεων, δημιουργίας βιοτεχνίας καὶ ἐνισχύσεως τοῦ ἐμπορίου, πάντοτε διὰ τῆς νομοθεσίας.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐπραγματοποιήθη ἡ ἱδρυσις τοῦ *Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* (1837), δευτέρου κατὰ χρόνον ἀνωτάτου ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος εἰς τὴν χώραν, μετὰ τὴν Στρατιωτικὴν Σχολὴν τῶν Εὐελπίδων (1828). Εἰς τὸν τομέα τῆς Δικαιοσύνης πρέπει νὰ μνημονευθῇ, πέραν τῆς ἀκωλύτου καὶ συνεποῦς λειτουργίας τῆς Τακτικῆς (Πολιτικῆς καὶ Ποινικῆς) Δικαιοσύνης, ἡ προσπάθεια ἀναδιοργανώσεως τῆς Διοικητικῆς Δικαιοσύνης, ἡ ὁποία εἶχε διαμορφωθῇ ἤδη ἐπὶ τῆς περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, ὡς καὶ ἡ ἐναρξίς λειτουργίας τῶν ἐπιτροπῶν πρὸς σύνταξιν Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ ἀναθεωρήσεως τοῦ Ἐμπορικοῦ Νόμου. Ἐπισημαίνεται ἡ συγκρότησις τοῦ ἤδη ἀναφερθέντος *Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας* ὡς ἀνωτάτου συμβουλευτικοῦ καὶ νομοπαρασκευαστικοῦ ὀργάνου, ἅμα καὶ ἀνωτάτου διοικητικοῦ δικαστηρίου. Τὰ πρακτικὰ τοῦ ὀργάνου τούτου, πολὺ ἀδικηθέντος ἐκ τῆς ἱστορίας, ἐπηρεασθείσης ἐκ τῶν πολιτικῶν θέσεων τῶν ἐφημερίδων μετὰ τὴν μεταβολὴν τοῦ Κινήματος τῆς 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, δὲν ἔχουν μέχρι σήμερον δημοσιευθῇ. Ἄν τοῦτο εἶχε συντελεσθῇ, θὰ κατεφαίνετο ὅτι αἱ συνεδριάσεις του, ὅπως καὶ ἐκεῖναι τῶν προκατόχων του ὀργάνων, *Πανελληνίου καὶ Γερουσίας*, ὑπερέβαιναν κατὰ πολὺ εἰς ποιότητα καὶ στοχαστικότητα τὰς ἀντιστοίχους τῶν μετὰ τὸ 1844 Βουλῶν.

5^{ον}. Περίοδος τῆς κοινοβουλευτικῆς διακυβερνήσεως ἐπὶ τῆς **Βασιλείας τοῦ Ὁθωνος (1844-1862)**. Μετὰ τὴν θέσπισιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καὶ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὸν κοινοβουλευτικὸν βίον, ἡ νομοθετικὴ παραγωγή ἐπιβραδύνεται σημαντικῶς εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς λόγῳ τῆς συνεχοῦς πολιτικῆς

ἀντιπαραθέσεως καὶ τριβῆς τῶν πολιτικῶν παρατάξεων. Κατὰ τὰ 18 ἔτη τῆς περιόδου αὐτῆς συνεχίσθη ἐν τούτοις, ἡ προσπάθεια συντάξεως Ἀστικοῦ Κώδικος καὶ ἐξεδόθη ὁ Νόμος Τ4Α' τῆς 29^{ης} Ὀκτωβρίου 1856, Ἀστικός Ἑλληνικός Νόμος, ποὺ περιελάμβανε τὰ πρῶτα 94 ἄρθρα τοῦ ὑπὸ σύνταξιν Ἀστικοῦ Κώδικος, ὡς καὶ ἕτεροι ἀστικοὶ νόμοι κατὰ τὸ 1861 περὶ ἀνηλίκων, ἐπιτροπείας, χειροφρεσίας κλπ. καὶ περὶ μικτῶν γάμων. Εἰς τὸν τομέα τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου ἐξεδόθη νόμος τροποποιητικὸς τοῦ Ναυτικοῦ Δικαίου σχετικῶς πρὸς τὰς ναυταπάτας κατὰ τὸ 1845 καὶ τὰ ναυάγια καὶ τὰς ναυαγιοφρεσίας κατὰ τὸ 1856. Εἰς τὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως αἱ μεταβολαὶ ἦσαν συνεχεῖς μὲ στόχον πάντοτε ψηφοθηρικὸν καὶ ἐλεγχόμενον ὑπὸ τοπικῶν σκοπιμοτήτων.

6^{ον}. Περίοδος τῆς **Βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α' (1863-1913)**, ἐξεταζομένη ἐδῶ μέχρι τοῦ 1909. Κατ' αὐτὴν διεμορφώθη ὀριστικῶς ὁ κοινοβουλευτικὸς βίος τῆς χώρας, ἰδίως ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἀρχῆς τῆς Δεδηλωμένης. Αὐτὸ δὲν συνέτεινεν ὅμως εἰς τὴν μείωσιν τῶν πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων. Εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ κυβερνήσεις ἐνηλλάσσοντο συνεχῶς, μὲ τὴν γνωστὴν ἀπόλυσιν τῶν μὴ ἡμετέρων δημοσίων ὑπαλλήλων λόγῳ τῆς μὴ μονιμότητος αὐτῶν· καὶ τοῦτο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ἐλήφθησαν σημαντικὰ ἀναπτυξιακὰ μέτρα, ἐθεμελιώθη ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ κράτους ἐκεῖ ὅπου τοῦτο ἦτο ἐφικτὸν καὶ ἐπεχειρήθη δις ἡ εἰσαγωγή πλήρους Ἀστικοῦ Κώδικος βασιζομένου εἰς τὸ γαλλικὸν πρότυπον. Ἡ ἄρνησις τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης νὰ προωθήσῃ τὸ σημαντικώτατον τοῦτο νομοθέτημα ὠφείλετο εἰς τὴν στερεὰν ἀπόφασίν του ὅπως διατηρήσῃ ἐνότητά δικαίου μεταξὺ ἐλευθέρου κράτους καὶ ἀλυτρώτων ἐπαρχιῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἀπόφασις ἐκαλύφθη ὑπὸ ποικίλα προσχήματα. Εἰς τὸ Ποινικὸν Δίκαιον ἐλήφθη σημαντικὸν μέτρον ἀπὸ τοῦ 1870, δηλαδὴ ἀπεφασίσθη ὅπως ἡ θανατικὴ ποινὴ, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ 1833 ἐξετελεῖτο διὰ τῆς λαίμητρίου, ἐκτελεῖται διὰ τυφεκισμοῦ, ὡς ὀλιγώτερον ταπεινωτικοῦ. Πρέπει, ἐν τούτοις, νὰ μὴ λησμονηθῇ ἡ ἴδρυσις τοῦ *Νομικοῦ Συμβουλίου* τοῦ Κράτους κατὰ τὸ 1882, ὀργάνου τὸ ὁποῖον σημαντικῶς συνέβαλεν εἰς τὴν προστασίαν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐκ τῆς ἀρπακτικότητος τῶν διοικουμένων. Ἡ προσπάθεια ἀνιδρύσεως τοῦ *Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας*, κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864, ὡς συμβουλευτικοῦ καὶ νομοπαρασκευαστικοῦ ὀργάνου, ἐναγάρησε πρὸ τῆς ἀγωνίας τῶν κοινοβουλευτικῶν ἀντιπροσώπων ὅπως ἔχουν τὸν ἀπόλυτον ἐλεγχον τῆς νομοθετικῆς λειτουργίας.

* * *

Ἐν κατακλειδί θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ὅτι αἱ πλέον τολμηραὶ περίοδοι εἰς τὸν νομοθετικὸν χώρον ὑπῆρξαν ἡ περίοδος τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ ἐκείνη τῆς Ἀντιβασιλείας. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι ὁ μακρὸς κοινοβουλευτικὸς βίος τῆς χώρας μεταξὺ 1844 καὶ 1909, ἐκ ποικίλων ἴσως γεγονότων, οἰκονομικῶν, πολεμικῶν καὶ ἄλλων λίαν σημαντικῶν (Κρητικαὶ ἐπαναστάσεις, Μακεδονικὸς Ἀγὼν, Ἐνωσις τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἑπερίου, στάσεις καὶ ξένα ἐπεμβάσεις) δὲν προσέφερε ἀναλόγους καρποὺς καὶ ἠναλώθη κυρίως εἰς σχεδιασμοὺς καὶ ἀντιπραθήσεις, ἀφήνοντας πολύτιμον χρόνον νὰ χάνεται ἀδίκως ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Δικαίου, ὅπου μάλιστα αἱ ἐλλείψεις τῆς νομοθεσίας ἦσαν ὁραταί.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ,	
Πρόλογος	7
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ,	
Δοκίμιο περὶ Τύχης. (Βενιζέλος: Ὁ ἀγαπημένος της)	II
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΟΖΩΝΗ,	
Ἡ ρητορικὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου	37
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ,	
Ἀπὸ τὴν αὐταρχικὴ μοναρχία στὴ φιλελεύθερη βασιλεία: Οἱ συνέπειες τῆς ἀνατροπῆς τοῦ Ὁθωνα καὶ τῆς ἀνάρρη- σης τοῦ Γεωργίου Α' στὸν θρόνον τῆς Ἑλλάδος	45
ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ,	
Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐν ἀναμονῇ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη στὴν Κρήτη (Μάρτιος-Σεπτέμβριος 1906)	55
ΦΩΤΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ,	
Ἡ γεωπολιτικὴ σημασία τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου	69
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ,	
Ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ κατὰ τὰ τέ- λη τοῦ ΙΘ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Κ' αἰῶνος. Πρόχειρον διάγραμμα	73
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ,	
Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Κ'. Δισταγμοὶ καὶ πρωτοβουλίαι	85

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ
(18 Μαρτίου 2009)
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΑΠΛΑ ΤΗΣ ΜΟ
ΝΟΤΥΡΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ
«ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ» ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΙΧΕ ΚΑΙ ΤΗ
ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑ
ΣΜΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥ
ΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ. ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΜΕ
ΛΗΘΗΚΕ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

